

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1984 — Ч. 6(278)

БОГДАН НИЖАНКІВСЬКИЙ-БАБАЙ
М. Шкандрій: ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА
В. Маркаде: ВАСИЛЬ ЄРМИЛОВ
Б. Певний: СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ
І. Коропецький: ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ
ПЕРЕД ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ
В. Ісаїв: ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ
ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андiєвська

КАВАРНЯ

Збiрка Сонетiв.

«Сучаснiсть», 1983, 126 стор. Оформлення, заставки
i профiль авторки Якова Гнiздовського.

Цiна 8 ам. дол.

Богдан Рубчак

КРИЛО ІКАРОВЕ

Новi й вибранi поезii.

«Сучаснiсть», 1983, 183 стор. Обкладинка Любослава
Гуцалюка.

Цiна 10 ам. дол.

Григорiй Костюк

У СВІТІ ІДЕЙ І ОБРАЗІВ

Вибране. Критичнi та iсторико-лiтературнi роздуми
1930-1980.

«Сучаснiсть», 1983, 537 стор. Обкладинка Святослава
Гординського.

Цiна 16 ам. дол.

Володимир Жаботинський

ВИБРАНІ СТАТТІ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Сучаснiсть . 1983. 136 стор. Обкладинка Iрини Iвахiв.
Переклад. вступна стаття. примiтки та коментар Iзраiля
Клейнера.

Цiна 9 ам. дол.

Замовлення на всi видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1984

Ч. 6 (278)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ
МІУНХЕН

«SUČASNIST» — JUNI 1984

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *поезія*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 8th floor, New York, N.Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Eugen Harabacz

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag

Daiserstraße 13-15

8000 München 70

БОГДАН НИЖАНКІВСЬКИЙ
І БАБАЙ У ПЕРСПЕКТИВІ

Б. Нижанківський

НІЧНИЙ ЕТЮД 1

Ліхтар на тротуарі
Цвіте і пахне газом.
Скрутились тіні впарі,
Сміх удавився спазмом.

Ах, щастя на хвилину!
В провулку, наче вдома.
Схилився ліхтар на ринву
Мов газ, солодка втома.

В клітках, де чорні брами,
Липучий сум, як слина.
Ніхто не йде з піснями...

.....
Глухоніма година.

Львів, 1938

Богдан Нижанківський — поет і прозаїк, видав три збірки поезій: *Терпке вино* (Львів, 1942); *Щедрість* (Регенсбург, 1947) та *Вагота* (Дітройт, 1953). Після останньої збірки Нижанківський-поет пройшов метаморфозу, перетворившись у Бабая. Від 1953 року Нижанківський не друкувався. Поміщені тут три поезії Нижанківський тримав, як він пише, "для власної приємности, так як тримають старі знімки, засушену квітку або вирваний зуб".

Бабай опублікував також три збірки: *Вірші іронічні, сатиричні і комічні* (Буенос Айрес, 1959); *Каруселя віршів* (Нью-Йорк, 1976) та *Марципани і витребеньки* (Дітройт, 1983). Бабай живе разом з Нижанківським у Дітройті.

НІЧНИЙ ЕТЮД 2

Ліхтарня газова
І корчма, що на розі,
Провулок, як брова,
Стулився і ворожить.

Прохожий п'яно йде,
Кіт перебіг дороги,
На ринві дощ пряде,
Жебрак говорить з Богом.

Чийсь плач із сутерен.
Вже сторож грюкнув браму.
Життя, немов полин,
Стекло в слизьку канаву.

Львів, 1938

Яку розгорнеш книгу? Сторінки
Не скажуть невідгадне. Поклади
Назад між книги, що глухі роки
Покрили пилом їх і де сліди
Шукань далекосяжного зійшлись,
Замкнувши круг, де зелень слів
Обсипалась, буйніючи у вись,
А шум її хмільний віддаленів,
Згасаючи за видноколом. Там
Є те, що тут. Де ж сповнення хоті
Глянь: не сягає дерево гіллям
За простір, що його вкриває тень.

Дітройт, 1952

Бабай

ЗЛИВА

Гряде понура хмара.
Впаде на мене зараз!
Купити б парасолю.
Сиджу — і зупу солю.

Упала! Дзвонить шибя.
Пливе, здається, риба.
Утихло. Все щасливо.
Я п'ю голландське пиво.

А МОЖЕ БУДЕ ЧУДО?

Іде в кальошах осінь.
Ворони крячуть — босі.
Пенсіонер худенький
Сіренькі їсть підпеньки.

Віконце дня не бачить.
Поплакало. Не плаче.
Над хатою поета
Летить стара газета.

Був день, зідхнув. Не буде.
А може буде чудо?

ЛЮБОВ

Історія стара й коротка:
Трагічно згинула стокротка.
"Не любить — любить!" — себ'ялюб
Пелюстки всі обскуб.

А потім кинув босу й голу.
Вона звела чоло угору
І долю визвала свою:
— А я люблю!

Марципани і витребеньки (1983).

ПРОСТІ РЕЧІ, СКАЗАНІ ПРОСТО

1

Любови не обняти віршем
І ним не зглибити любови.
Усе слова, нічого більше.
До чорта мову!

2

В твоїх очах нічого — тільки ти.
Ти дивишся собою. Ти — сама
Своєї повна повнити.
Чи іншої нема?

3

Ревчуєш — і гориш усоте,
І з попелу народжуєшся ціло.
Ти гніву полум'я й скорботи —
Нормальне тіло.

1984

МАРЦИПАНИ І ВИТРЕБЕНЬКИ БАБАЯ

Богдан Бойчук

I

До своєї останньої збірки *Марципани і витребеньки* (яка вийшла в Дітройті 1983 року у в-ві "Слово" в оформленні Едварда Козака) Бабай додав збірку поезій з книжки *Вірші іронічні, сатиричні і комічні*, яка появилася 1959 року у в-ві Середяка в Аргентині й мало відома читачеві. Саме ця добірка спонукала нас глянути через плече назад, бо вона служить непрямим і хитким, правда, мостом між Богданом Нижанківським і Бабаєм — цими двома собі далекими, під кожним оглядом, поетами в одній особі.

Богдан Нижанківський видав три збірки поезій. Остання його збірка *Вагота* (1953), яка межує з *Віршами іронічними, сатиричними і комічними*, це збірка темних барв; вона пронизана філософськими роздумами, відчуттям смерті, смутком, самотністю та приреченістю:

Підносиш, пілігриме, смуток свій
в тривожну височінь і молишся. Слова —
немає більше слів. Тяжіє вогкість вій
у тиші, що у ній шумлять лиш дерева.

Твій смуток, наче дикий виноград,
що при шляху в терпкій схилився ваготі.
Послухай: це шумить твій Гетсиманський сад,
де молишся своїй великій самоті.

Ці строфи досить повно характеризують стиль і візії поета Богдана Нижанківського. Виведені вони майстерно, з різко відчутним власним голосом поета. Але голос цей у збірці *Вагота* супроводять ще зрідка віддалені відгомони неоклясиків (підносиш, пілігриме, смуток), поетів Празької групи (шумить твій Гетсиманський сад, молишся самоті) і навіть Антонича (день обзеленів, неначе куц малин). І немає в цій збірці нічого, що натякало б на появу Бабая. Хібащо один-єдиний рядок (фарби синьої візьму і в кімнаті на стіні, *на своїй старій стіні* намалюю день) має ледь помітну кольористику Бабаєвих поезій. Але навіть це проблематичне, — треба свідомо вдумуватись у цей рядок, може навіть натягати факти, щоб додати в ньому окрушини Бабая.

Познач Бабая треба шукати в самій формі Нижанківського, в отій віртуозній легкості рядків та у відважних і наскрізь оригінальних переносах:

Коні дудонять — а світ
замалий. Ти голови
не сховаєш. Чорний пліт
смерти на чолі. Лови
тінь свою...

Іронія, сатира, гумор — не легко податливий справжній поезії матеріал. І саме витончена формальна переконливість і легкість рядків Нижанківського піднесла особливий талант Бабая на рівень поезії. А оті переноси речень (і справа тут не в "іжаченні", а в чомусь протилежному — в розгоні) стали тим стилістичним елементом, який часто акцентує іронію Бабая і надає формальній особливості його віршам. А вже наскрізь наглядним спільним засобом Нижанківського і Бабая є пуанта.

Богдан Нижанківський досягає вершин у *Ваготи*, коли говорить з своєю сталою в тій збірці попутницею, смертю:

Пані, я спокійний перед тобою
вічною. Як дерево корою,
я обріс життям. Мої долоні
квітуть рясно, як дерев долоні.

А в наступній зараз збірці *Вірші іронічні, сатиричні і комічні* Бабай різко міняє перспективу і так уже говорить про смерть:

Настане час — натягнеш ніженьки,
мине твій сум, мине твій сміх,
і не топтатимеш доріженьки
до мрій і сподівань своїх.

Сумовитий настрій тут, щоправда, не змінився, він став лише під-
текстом, і поет викрив лише перспективу бачення.

Між *Ваготою* і *Віршами іронічними* — закороткий проміжок часу на те, щоб ним пояснити таку різку метаморфозу Нижанківського в Бабая. Тут мусіли діяти якісь внутрішні причини і перетворення, які нам недоступні. Ми можемо лише догадуватися. Можливо, Бабай був сублімований Нижанківському і не мав відваги вийти "на люди" через панівні в нас століттями "серйозні" настанови до поезії, на яку накладали місійно-політичні вимоги (від Шевченка починаючи, а вісниківцями кінчаючи). "Серйозність" була майже першою вимогою поезії в нашому загальному змагу до самобутності нації. І, можливо, настав час, коли Бабай мусів різко прориватися. Можливо, настав його час, як і настав час, щоб наше літературне відносколо прорвалось і стало трохи ширше в шістдесятих роках. Важко сказати.

На всякий випадок, коли Нижанківський не передвіщав Бабая, то Бабай має риси й познаки Нижанківського:

Хлопчику, ти виріс! Вже волосся біле!
Дні прозорі й довгі смерком посіріли.
Дивишся — у небі знов пливуть вітрила...
Ти поплив би з ними — та уже несила.

Тут ще є основно і вірш Нижанківського, і тон його, і смуток, і задума. Але наверх виходить вже Бабаїв елемент — іронія. І саме в іронічних віршах ці перегуки Бабая з Нижанківським найбільш наглядні. І чим більше Бабай входить в сатиру, гумор, витребеньки — тим далі відходить від Нижанківського.

II

Сьогодні дорібок Бабая далеко більший, ніж Нижанковського. Останній його збірці *Марципани і витребеньки* передує *Каруселя віршів*, а перед нею була вже згадувана збірка *Вірші іронічні*. Всі вони разом становлять понад 400-сторінкове господарство. Про *Каруселю віршів* нам доводилось писати в *Свободі* (9-11 лютий 1976), тож тепер поглянемо на *Марципани і витребеньки* і поспробуємо встановити, в котрий бік поет прямував та які стилістичні елементи посилював чи вводив. Говорячи про *Каруселю віршів у Свободі*, ми відмітили в ній "своєрідний споглядальний релятивізм, коли значення явищ і вартість речей узалежуються кутом бачення та кутом примружености ока". Цей споглядальний релятивізм, або скісне дистансування, посилився в *Марципанах і витребеньках*. Поет побільшив віддаль між собою і баченим в намаганні спростити чи, скоріше, "обуденнити" свою мову, форму і тематику. Це намагання помітне вже з самих назв віршів: "Купивши хліб і газету", "Погода як погода", "Стара тема", "Пенсіонери", "Я, фіялка і корова" тощо. Цікаво, що, паралельно з тим процесом "обуденнення", іде характерна Бабаєві контемплативність, коли мова про долю та існування людини:

В провупку, там, де сміття повно,
Де пси кусають пса старого
І днуть брудну із нього вовну,
Дотліє день, що тліє довго.

А жити треба — хоч убого.

Часто паралельно ускладнюються теж форма і непряма характеристика суєтно-хвалькуватої природи людської:

А за фіранкою — куц бозу
Всім божитья — що він прекрасний,
Що краще вже цвісти не може,
Що не вчорашнє він — сучасне.

Ця строфа аж проситься, щоб її сприймати як поетичну пародію. В ній особливо вражає не фронтальна витончена алітерація, розбита по різних рядках: бозу-божитьься, прекрасний-краще-вчорашнє. Варто відмітити, як вишукано з моделюється в *ж*, а с моделюється в *щ* та *ш*.

Із спрощенням і обудненням мови й теми Бабай робить у цій збірці досить різкий зворот до образу. І цікаво, що такі елементи, як обуднення і складність образу, ніби неспівмірні, — внутрішньо і зовнішньо єднуються в органічну стилістичну одиницю:

У згарі мучиться повітря,
І чорт-зна хто у небі сірім
Подерті простирадла вітрить
І сонце викачав у пір'ї.

Вживаючи найбільш "непоетичні" атрибути щоденности, поет творить картину сірого ландшафту і такого ж власного настрою. Але яка оригінальна це картина! Часто Бабай в одному рядку ("тремтять фіранки, як худенькі плечі", або "великі очі плачуть сміхом") вміє заворожити не лише особливий образ, але й показати глибоку проникливість в людське призначення. Звичайне порівняння фіранок до худеньких плечей викликає цілу гаму асоціацій до делікатної жіночої постаті з багатьма можливими відтінками настрою, хоч ці асоціації ніби не мають прямої причетности до цілого вірша, в якому поет передає свій настрій під кінець досить прозаїчного вечора. Ще складніший образ великих очей, що плачуть сміхом. В якому вимірі цей образ не ставити, то оті антитезні поняття сміху і плачу стають все більше нерозгадні, містерійні; або просто вражають як метафора на самого Бабая, який справді плаче над своєю і взагалі людською долею сміхом. Навіть оббиваний на всі боки і всіма поетами антропоморфізм — інакший у Бабая:

Іде в кольошах осінь.
Ворони кричуть босі.
Пенсіонер худенький
сіренькі їсть підпеньки.

В тематичній площині Бабай чимраз частіше включає в свій кругозір американський світ, і його відношення до нього таке ж доброзичливо-споглядальне й іронічне, як і до українського:

Напроти вікон група негрів
Про бокс і про футбол клекоче.
Веселі, на прокльони щедрі.
Пішли б куди! Ніхто не хоче.

Американська дійсність влучно схоплена у формально дуже цікавому вірші "Американська історія" з рефренним перетасуванням подібних або ідентичних рядків, що посилює дистанцію між поетом та об'єктами споглядання майже до межі знудження. Тут поет зводить з хвилини на хвилину двоє полісменів із двома грабіжниками банку під час, коли дві дружини грають у бейсбол, аж усе кульмінується:

Два поліцисти — вже у небі,
А два бандити — вже у пеклі.

А дві команди бейсбол грають.

Особливо переконливо, формально і психологічно, виходять ті строфи, де Бабаєве намагання до обуднення стрічається з американською буденністю:

Коли ж ти гнівна — блискавиці
В кімнаті, в кухні, ще й в лазничці!
А я? Вмикаю телевизор:
Грабую, б'ю, стріляю, ріжу!

В першій частині ми говорили про взаємини Богдана Нижанківського та раннього Бабая із смертю. В *Марципанах і витребеньках* свідомість смерти, хоч весь час присутня (хоч би з образів улюблених Бабаєві пенсіонерів), відсунена трохи набік, поставлена на віддалі, наче лаштунок на сцені щоденности. Ось як відноситься сьогоднішній Бабай до процесу старіння і смерти у вірші "Новина", одному з його композиційно найбільше вдалих віршів:

З-під вій у неї смуток віє.
Хіба це новина? Усюди віє!
Крізь двері віє, з вікон віє.
Це, мабуть, час такий, що віє.

Лице щодня у неї в'яне.
Хіба це новина? Усюди в'яне.
У саді в'яне, в парку в'яне.
Це, мабуть, час такий, що в'яне.

Оскільки Бабай сатирик, гуморист, — то слід було б поглянути теж на механіку чи композиційний ключ творення його сатиричних поезій. Багато з цього наглядне з уже сказаного й цитованого. Тут варто хіба зробити певне узагальнення. Бабай, найчастіше, створивши ліричну або стилістично виняткову картину, робить несподіваний пуантний закрут до слабостей і навичок людини, до прозаїчності їхнього буття:

Ще смотриком, давно, так мовити, ізмалку,
Зустрівши у саду, я покохав фіялку.
І я тремтів увесь! — І теж вона тремтіла!
Аж раз — я бачив це! — її корова зїла!

Це був страшний удар! Та хто ж не хоче жити?
Почав я молоко, примкнувши очі, пити.

Або ще типовіше (згадуючи померлих сусідів):

Хай сплять спокійно там, де кожний.
Я тихо йду в нічній годині,
І бачу, як мені побожно
Киває навстріч павутиння.

Хоч я на світ прийшов естетом,
Я, вибачте, я — до кльозета.

Отож, на таких еквілібристичних протиставленнях і крутих зворотах буде Бабай свої іронічні й сатиричні ситуації.

Ми дозволимо собі закінчити цей огляд Бабаєвих протиставлень. Тридцять п'ять років тому Богдан Нижанківський молився до свого Творця такими рядками:

Тугу нашу, Господи, благослови, що нею
наче костуром своїм жебрак, минаємо стовпи
придорожні, в невідоме ведені Твоєю
волею. І ти у камінь тугу цю перетвори...

Сьогодні Бабай, обложений лаштунками пройденого, бачить свого Творця більше людським і людяним:

За що ж мене карати будеш?
Якщо ти строгий — станеш хмурен,
Нахилишся, за чуб поцупиш
І скажеш: бідний, бідний дурень!

МОЯ ПОДОРОЖ В ІСТОРІЮ ПЕРСІЇ

(НОТАТКИ З ПОДОРОЖІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ В ІРАНІ)

Ліда Палій

1. Там, де володіли Ахаменіди (550-330 до Хр.)

"Я Кир, король Ахаменідів будував це..." напис клиновим письмом в староперській, вавилонській та елемідській мовах на високій стовпчастій плиті, позолоченій пилом сходячого сонця. Світанок історії... Внизу неграмотні кочовики, що мандрували тим шляхом на протязі віків, повидряпували свої візерунки.

Тут, у розложистій долині південного Ірану, у давнину Кир Великий поборов військо свого діда, медейського короля Астіяга, а згодом збудував свою столицю Пасаргаде. Сюди підземними каналами плила колись холодна вода із гір. Тут зеленіли сади, кипіло життя. Тепер тут пустеля. Куди не гляну — ні людської оселі, ні живої істоти, ані навіть деревини чи кущика, тільки залишки старезних будівель, крем'яні брили, мов крем'яхи, розкинені рукою велетня.

Тут зродилося в мене почуття самотности, що вже ніколи мене не покидало за всю подорож по пустинях Ірану.

Осторонь стоїть гріб Кира. Сюди колись приходив Олександр Македонський, щоб поклонитися тлінним останкам великого володаря. Бальсамоване тіло лежало тоді в золотому саркофазі, оточене пребогатими скарбами. Сьогодні гробниця порожня. Вітри, спека і піщані бурі роз'їли кам'яні брили східчастої плитформи.

Моєму лицареві 2 500 років. Він вирізьблений у стіні ападани — залі авдіенцій Дарія Великого, в руїнах церемонійного міста Парса, або, як його згодом греки прозвали, Персеполісу. Він один із "десяти тисяч безсмертних" придворної королівської гвардії могутнього володаря чи не всього тоді відомого світу: від грецьких островів до Індії, від Етіопії до Кавказу. Лицар спокійний, достойний. Мені припало до вподоби його обличчя, його великі, наче здивовані очі, рівний ніс, підкручений вус, кучерява борода і ковток у вусі.

Увійшла в Персеполіс ще ранком, коли сонце тількищо вискотилося з-поза верху Куг-і Рахмату — Гори Ласки. Захоплювалася

Ліда Палій — малярка, живе в Торонто та залюбки подорожує по цікавих країнах світу.

невідомим архітектором, що наважився збудувати місто у стіп такої могутньої гори.

Пройшла кризь "Браму всіх народів", де велетенські окрилені бики з людськими бородатими головами сперлися копитами об постаменти, готові не допустити небажаних гостей. Ті, що вступали колись у місто, мусіли відчувати, що вони на порозі чогось винятково величного. Над брамою — напис, в якому король Ксеркес хвалиться, що це він і його батько Дарій побудували все те, що тут гарне, і кінчає молитвою до Агура Мазди про збереження палаців і всього королівства. Нижче, на постаментах, підписи відвідувачів, видряпані арабським письмом і латиною. Є тут прізвища дослідників з XIX століття: Лівінгстона, сера Річарда Бертон, лорда Керзона і багатьох інших. А ось тут і підписався кирилицею якийсь мій земляк — Семен Хмельницький, рік 1925. Від тридцятих років руїни охороняють, і ніхто вже не видряпає свого імені на камені.

Я піднімалася на стрімке узбіччя, туди, де вирізьблені в скелі гробівці Атарксеркеса II і III, які здалека схожі на великі очі, що багато бачили і далі стежать за всім. Під ногами в щілинах шугали ящірки, тремтіли кольчуги будяків і гніздилася тернина, а реп'яхи чіплялися мого одягу. Пахло сухою травою.

З гори гляділа на величність каменю в соняшному чеканні, на підвали будівель, на залишки сотень колон в приймальних залах, на останки палаців, в яких роззявлялися отвори вікон і дверей. Дивилася на далеку пустиню, що мерехтіла фіолетними, сірими, рожевими і золотими відтінками.

Коли зійшла вниз, сонце вже піднялося до зеніту і чіткіше виступали рельєфи на стінах. На ападані мій лицар не самотний — з ним пересуваються сотні інших постатей. Ідуть придворні вельможі, перси, медійці, крокують мирно з квітами в жменях, держаться за руки, наче в хороводі, повертають голови один до одного, немов би розмовляли...

Біля сходів процесія чужинецьких послів, що несуть королеві данину, відмежені один від одного деревами життя. Пересуваються, мов би на фільмовій стрічці. Ідуть етіопці, афганці, вірмени, лівійці, лідійці, йонці, араби, єгиптяни, вавилонці... Ідуть у своїх туніках, штанах, мантіях, у шапках, шоломах, а то й простоволосі. Ведуть биків, верблюдів, жираф, левів; везуть колісничі; несуть слоневу кість, амфори, чаші, зброю, оздоби... Ідуть плавно, мов у повільному танці. Бачила скитів у гостроверхих шапках, що провадять коня, несуть одяг, браслети. Вони, єдині в тому поході, мають зброю при боці. Чи це тому, що вони союзники, а не васали?

А сам володар сидить на троні, приймає чолобитню, або йде під парасолем — символом влади, а за ним його почет із шкатулкою ароматів, з рушником, з віялом для відганяння мух. У іншому

місці король наче застиг у боротьбі з мітологічною потворою. Поблизу напис: "Я король королів, з ласки Агура Мазди, праведний король...". Над володарем вирізьблений у вигляді окриленого соняшного диску бог Агура Мазда — пан неба, творець світла і темряви, матерії, духа та людини.

Усе спокійне, неспішне, тільки в одному місці сум'яття, навальність: лев, зморщивши носа вп'ялив зуби в спину бика, а той відвернув могутню рогату голову і не здається.

Куди ділися леви із навколишньої пустині? Чи погинули ще в давнині від стріл із залізними наконечниками?

Жаринь ставала безпощадною, хоч був ще ранній квітень. Світло інтенсивне, яскраве. У залі авдієнцій кільканадцять струнких, височезних колон виростає з підстав у формі лотосу та закінчується в синяві неба протонами у вигляді грифонів — биків з підібганими ногами, що так нагадують зображення із скитського мистецтва.

Колони надмірної висоти, непов'язані з людськими пропорціями, можуть бути тільки витворами східньої духовости. Я почувалася малою мурашкою. Ходила, спотикаючися, між брилами каміння, між поваленими колонами.

Коли сонце склонилося до заходу, каміння променювало кольором персиків і покривалося золотим пухом. Гора Ласки зайнялася полум'ям. Проти сонця стояли поодинокі людські постаті, осяяні надземними авреолями. У дверях палацу жінка, загорнута вся у чорну іранську чадру, перетворилася в античну статую.

Я ще раз відвідала свого лицаря, що вже розпливався в п'їтми. Торкнулася каменя, що був ще літеплий.

Швидко прийшов вечір і зоряна ніч. Стало холодно. І тільки бовваніли колони, нагадаючи про смерть міста, про те, як війська Олександра Великого святкували тут перемогу над персами і як вони, із помсти за спалення Акрополя в Атенах, пустили з димом Персеполіс. Палали тоді стіни стелі з ливанських кедрів; топилися позолочені панелі з ніжними орнаментами, виложені слоновово кісткою, самоцвітами; горіли важкі золототкані завіси; тріскали сині, жовті та рожеві кахлі та стікала глязура по зображеннях левів, биків, квітів. Усе покрила груба верства попелу.

В невеличкому готелі в Гамадані — тиша. Кроки на коридорі приглушені перськими килимами. За вікном блискучий, перлистіий день. Височезні, снігом покриті верхи, помалу виринали із-за хмар, а над ними сонце клубком шовкового прядива.

Відкрила двері на терасу в сад, там щойно рання весна. Важко було повірити, що недавно на півдні Ірану дурманно пахли сонцем розпечені троянди. По спілому літі, зовсім нереально, прийшла весна.

А літо почало мене покидати, як тільки автобус виїхав із пустині на північ від Ісфагану і взявся спинатися у гори Загрос, Верхи, покриті білими смугами снігу, наче стада зебр, щораз то більше товпилися обабіч дороги. Поля поперехрещувані зводнювальними каналами, стали соковито-зеленими. Поруч, з боку, рядом із шляхом виструнчувалися свіжолисті тополі, а під ними поприсідали глиняні коробки-хатки. Жінки навпочіпки прали білизну в ровах, а коли автобус зближався, затулювали уста завоями.

Небо стало олив'яно-важке, а тоді дощ почав розбивати дзеркала каналів.

При в'їзді до Гамадану я бачила, як вода смутно стікала по шибках автобуса і розмазувала краєвид. Під колесами розбризкувалися калюжі.

Зійшла, щоб оглянути кам'яного лева, якого мабуть ще Олександр звелів вирізати, в пам'ять тут померлого свого приятеля Гефестіона. Дощ, гнаний холодним вітром, діагональними голками колов в обличчя, в руки. Калюжі брижилися; я ступала по них, а вітер торгав поли дощовика. Безногий лев, обтовчений на протязі віків, став вже майже безформною масою. Наблизившись, побачила, що він плакав синіми дощовими сльозами, а рот у нього був повний камінчиків, що їх туди понакидували дівчата, вірячи, що це приворожить жениха.

В Гамадані була колись літня резиденція хаменідських королів. Сюди приїжджав увесь двір, коли в Сузі й Персеполісі дошкулювала спека. Нічого не зосталося із раннього города Гагматина і з його сімох легендарних позолочених і посріблених валів. Не залишилося й сліду з Екбатани, яку знищив Олександр Великий.

Містом уже від віків ішов головний шлях з Азії до Європи. Сюди неслися армії Сходу і Заходу: греки й араби, турки й монголи. Ассасенці, очманілі гашишом, впадали сюди з гір, мов голодні вовки.

І знову срібний день, і срібне сонце, і гори блистіли мов помітний станіоль. Автобус їхав з Гамадану на захід до Кірманшагу біля границі Іраку. Ми піднімались все вище і вище. Я впивалася високогірським повітрям, що вливалось крізь вікна автобуса, я хвилювалася. Краєвид був чужий, зовсім не нагадував досі баченого.

В Асабадському перевалі, при дорозі ще клаптями лежав старий поживклий сніг. Під нами по пустельних долинах м'яко преливалося світло пастелевими кольорами.

Ми мчали славетним "Шовковим шляхом", куди вела дорога з Китаю до Середземного моря, якою віками купці возили шовкові тканини, нефрит, алябастер, порфірові вази, скло, статуетки з бронзи, слонову кістку, самоцвіти, зброю. Тепер тут було безлюдно, тільки тужно вив вітер...

При шляху залишений караван-сарай. Ворота відкрив мені дідусь з приємним обличчям, що нагадувало мені когось близького, рідного. Будівлі в квадрат з чотирма високими ейванами-нішами на перський лад. Стіни з невипаленої цегли, колись були побілені. Вітер свистав у аркадах, де були кімнати дляя проїжджих. Десь стукали незакриті двері. Біля колодязя валялася амфора з гострим дном, а в закутках ще чути було стайню. И хоча по двір'я заросле бур'яном, складалося враження — наче б тут ще вчора ночували подорожні.

І нагадався вірш перського поета Манучергі з XI століття:

Мандрівниче, згорни шатро світанку,
розвідник вже покинув караван-сарай,
і поїхали далі.
Барабанник сповіщує ранню зорю,
погоничі вантажать верблюдів.
і швидко теж відійдуть....*

Я піднялася сходами на плоский дах. Там засіялись польові квіти: маки, ромени. Надо мною нависла загрозлива щербата скеля; вітер гонив клаптами темносірих хмар. Зривала маки, і вони, як колись у дитинстві, залишали ржаві плями на долонях. Я здригнулася чи то від холоду, чи може щось невидне пройшло повз мене...

В селі Кангаварі, біля руїн святині Артеміди, збудованої наслідниками Олександра Македонського, піяли півні; з-поза глиняних мурів доносились приглушені жіночі голоси, грюкіт посуду. На майдані біля криниці жінки прали білизну. Завої позсувались їм із голів, але вони мене не соромились і приязно усміхалися. Хотілося поговорити з ними... Далі на цьому шляху, у Бісітуні, недоступна круча. Дарій знав, що тут, біля святого джерела, подорожній пристане перепочити, і велів вирізьбити тут свій портрет, а під ним похвастася: "Я, Дарій, великий король королів, король Персії... від древности наш королівський рід ведеться... я був добрим другом тих, які вірно мені служили. Я був найкращим вершником, найправнішим стрільцем — королем між ловцями. Я зрозумів і досягнув усе..." Недарма вже Геродот писав, що ахмаданські королі любили титули і почесні (Із цієї проклямації в елемідській, староперській та вавилонській мовах Генрі Равлінсон вперше відшифрував глинове письмо). Над написом стоїть король перед рядом полонених, а біля нього скит, на ім'я Скунха.

Коли я так сиділа сама біля криниці, оточили мене стрункі постаті в чорному і поставали безрушно, наче фігури на невидній

* Всі цитовані в цім нарисі перські поеми вільно перекладані з англійської мови (з одним, зазначеним, винятком).

шахівниці. Вони були інакші від тих іранців, яких я досі зустрічала. Додумалась, що це курди. Вусаті чоловіки не мали нерозлучних, здавалось би, мушкетів, ні навіть звичайних у них кинджалів за широкими поясами. Вони й не виглядали грізно, а навіть приязно усміхалися. Смагливі обличчя під чорними й сірими, тісно звитими турбанами, гострі риси обличчя, наче з дерева витесані, живі проникливі очі.

Найперше приступили до мене чоловіки, а тоді вже й жінки. З-поза їхніх спідниць, надітих поверх шараварів, несміливо визирали дітлахи, не раз зовсім ясноволосі. Лиця в жінок передчасно постарілі, очі пригаслі. Густе скуйовджене волосся, виглядало із під торочків величезних хуст, вив'язаних у штудерні турбани. Ці жінки щось говорили до мене і щербато всміхалися, розмахуючи при тому руками, обвішаними срібними браслетами. Мабуть хвалилися дітьми, тими, що у їхніх лонах, і тими, що прив'язані хустками до плечей, і тими, що кругом них юрмилися.

2. По дорозі до Сасанідських руїн

Ардашір, перший король сасанідської династії, виставляв колись відрубані голови покорених ворогів на мурах міста Істар. Сьогодні там тільки пагорб землі, змішаної з різнобарвленими черепками: мальованими, полив'яними, видряпуваними... Никала я там, піднімала черепки, мріяла, щоб залишитися і зліпити з них хоч один горщик. Чи не такою керамікою торгували Сасаніди з альянами?

Щоб дістатися до руїн Бішапур, столиці Сасанідів, слід покинути гарячу долину біля Шіразу та їхати в гори, в напрямі Перської затоки.

Була п'ятниця, святковий день, і я бачила з вікна автобуса, як у підгір'ї міщани відпочивали на пишних квітниках перських килимів, розстелених на ріні висушеного річища.

Водій, не сповільнюючи їзди, розгорнув газету з витієватим арабським письмом і заїдав бриндзу та прямокутні прісні паляниці. Я ці паляниці вже добре знала — у їхньому смаку було щось первісне, неолітичне.

Далі гори стали безлюдні, пустельні, майже непрохідні. Ми переїхали Коталь-і Пір-і Зан — Перевал Старої Жінки, про який колись цинічний лорд Керзон писав, що він нагадує йому всіх старих, поганих персіянок.

За перевалом стелилися вже лагідні пагорбки, покриті кущами трави. І тут, несподівано, у хмарі куряви появилася каравана кочовиків — кашкаїв. Це туркменське плем'я, яке щороку мандрує весною із зимових пасовиськ над Перською затокою у гори Загрос.

Ішли вони навпростець — чоловіки, жінки, діти. Гнали стада овець і кіз, провадили коней, ослів і верблюдів. Сунули наче із праісторії...

Я зійшла з автобуса, зблизилася до колони людей, але кочовики наче б і не бачили мене, наче б я і не існувала в їхню добу. У мене досі таке бувало тільки у снах: я невидима; люди ідуть повз мене і мене не бачать...

Жінки їхали верхи або, гордо піднявши голови, пішки босими ногами підбивали пил і зухвало закидали численними багатобарвними спідницями, наче протестуючи проти безколірної пустелі.

Верблюди, обвантажені дрючками й чорними полотнищами до шатер, та ще й прегарно тканими торбами з усяким добром, чалапали своїми непропорційно тонкими ногами. Насамперед сунулись їхні голови, а тоді, вже зовсім іншим ритмом, ішли тулуби. Брязчали казани, скавуніли собаки, пирхали коні, бляєли вівці, погейкували несамовитими голосами пастухи, лунав глухий тупіт — відвічний барабанний ритм. Помалу, без поспіху ішла орда...

У гарячій кітловині частково розкопані руїни Бішапуру. Це місто, де почитували чистоту і світла Заратустри, пророка найвищого бога Агура Мазди. На камені видні ще грецькі орнаменти, тавра та підписи майстрів, що будували столицю. У щілинах між брилами судорожно держалися кущики жовтих квіток і кидали довгі лапаті тіні вниз на камінь. Під ногами цвів рум'янок, жаб'яче очко і прив'яла від сонця матіола. Любувалася ними, хоча вони й скромні, простенькі, та давно вже тих квітів не бачила.

Біля міста, в проваллі міжгір'я — річка. Над берегами густа, блаженна зелень. В цитриновому гаю крізь листя просочувалось соняшне проміння і липло золотими кружками до землі. Галасувала пташня. Кажуть, що в цю пору року тут прегарно співають солов'ї, про яких так часто писали перські поети. Не могла, одначе, залишитися до вечора.

Зійшла вниз до річки. Над комишем шугали птиці, течія торгала срібне нависле віття верб. Роззулася і ступила в напрочуд холодну воду. На дні мерехтіло біле каміння, під стопами відчувала його вигладжену поверхню. Вода приємно пестила ноги і я знову забула, що я в далекій, чужій країні.

Повернулась до дійсности. Пішла повз річку стежкою між хащами і заростями. Тут обабіч на скелях, мов на сторінках книги, сасанідські володарі повикарбовували свою історію. Може римські імператори Гордіян і Валеріян веліли записати звої папірусу про свої подвиги; але цих книг уже немає, а ми запам'ятаємо тих імператорів лише із цих рельєфів, де вони полонені, стоять навколішки перед варварським королем Персії — Шіпуром.

Розгортала хащі, щоб краще приглянутись до велетенських фігур. Ось ряди римських полонених, ось перси-переможці, об'в'ючені здобиччю. Інша панель зображає введення у володіння короля Баграма I. Бог Агура Мазда, тут уже в людській подобі, верхи на коні топче переможеного злого духа, наче Юрій Змієборець.

У Так-і Бустані біля Кірманшагу на місці, де був розлогий парк, в якому полювали сасанідські королі, сьогодні тільки ставок і кілька дерев. І знову по скелях рельєфи, надзвичайно вміло виконані і майже зовсім незнищені. Дія кадрами: ось король у човні, більший ростом від усіх дворян; ось він напинає лука; ось стріла полетіла на дикого кабана, гнаного словами. В іншому човні — музиканти. Це полювання в раю, забава для вибраних.

На королівських шатах зображення Сенмуври, собаки-птаха, схожого на звіра, зображеного в капітелі Борисоглібського собору в Чернігові. Читала колись, що так мабуть колись виглядав і бог Сімаргл, ідол якого стояв "внє двора теремного" у князя Володимира, у Києві.

Далі буде

ІНТЕРВ'Ю:

ВІРА ВОВК — ЯК ПЕРЕКЛАДАЧ

Віра Селянська відома в нашій літературі під псевдонімом Віра Вовк. Вона живе в Бразилії, де є професором німецької мови й літератури та порівняльного літературознавства. Її власні літературні твори появляються від 1954 р. Досі вийшло 13 видань по-українському і дві збірки по-португальському. Віра Вовк вже має своє заслужене місце в українській літературі. Крім власної творчості, вона є також успішним мистецьким перекладачем літературних творів з української і на українську мову, і саме про цю ділянку ми вели розмову.

Питання: Недавно, в оцінці вашої праці як перекладача, Марта Тарнавська сказала про вас, що ви вже стали "інституцією" — на базі ваших видань перекладів з англійської, французької, німецької та еспанської літератур на українську, а на португальську та німецьку з української мови. Скільки маєте ви вже таких видань?

Відповідь: З української перекладної літератури в мене 13 видань; з моєї власної 6 збірок, разом 19 томів.

П.: Крім окремих видань про Сковороду, Шевченка та Франка, збірок оповідань та поезій, ви переклали на португальську мову й склали навіть хрестоматію з української літератури.

В.: Так, я також переклала *Мойсея І. Франка* (1981), видала переклад *Камінного господаря* (1983) та антологію *Віburno rubro* (*Viburno rubro*, 1977), що містить і відомості про літературну добу та авторів перекладених творів.

П.: Як наша визначна сучасна поетка, ви свої літературні переклади робите з очевидною любов'ю. Щоб стільки присвятити свого часу, зусилля та коштів на ці видання, треба мати ще якусь специфічну мотивацію до цього діла. Яка вона?

В.: Хочу поставити культурний міст між Україною і Бразилією. Тому також перекладаю бразильських авторів на українську мову.

П.: Чим ви зокрема керуєтеся у підборі поетів та поезій для перекладу?

В.: Я вибираю твори, які мені особисто подобаються і які, на мою думку, зроблять найкраще враження на чужого читача.

П.: Успішно закінчити діло — це, очевидно, найбільше задово-

лення, хоч бувають різні перешкоди. Відносно ваших перекладів, що саме спричиняє вам найбільше труднощі?

В.: Кожний переклад дає інші труднощі. Зокрема не легко дати португальський відповідник українського вірша, бо в португальській віршованій мові існує явище злиття або елізії голосних, що утруднює рахування складів.

П.: Якби ви мали необмежено багато часу — які ще твори ви найрадше переклали б?

В.: Я думаю, що *Тіні забутих предків* Коцюбинського, ранню поезію П. Тичини, поезію Б. І. Антонича, а з шістдесятників І. Калинця, В. Голобородька, Л. Воробйова...

П.: Чи ви є прихильницею буквального перекладу, чи радше вільного, з відповідним переданням, пристосованим до даної мови і культури?

В.: Це залежить від твору. Деякі твори треба перекладати дуже точно, наприклад, сонети. Загалом, треба затримати при перекладі те, що в даного автора найхарактеристичніше.

П.: Як сприймають у Бразилії вашу творчість та ваші переклади?

В.: Маю дуже добрі відгуки на мої видання. В Ріо-де-Жанейро я відома як письменниця і член ПЕН-Клубу; не раз мені доводиться репрезентувати Бразилію на тому форумі.

П.: У 1973 р. ви видали збірку сучасної української поезії, де поруч віршів були репродукції творів сучасних наших мистців. Ви й далі продовжуєте це часто робити. Які у вас до цього спонуки?

В.: Люблю суміш літератури й мистецтва, літератури й музики. Такими моїми виданнями є *Баум* (*Der Baum*), *Триптих*, *Святий гай*, *Меандри* та *Мандаля*.

П.: Такі ваші видання з поєднанням кількох медіумів вже дозволяють читачеві сподіватися їх у кожній вашій збірці. Ваші тендітні витинанки — у збірці *Мандаля* — справді приносять читачам велику радість і насолоду. Чи зможете й надалі видавати такі збірки?

В.: Надіюся видати ще дві-три книжки з наліплюваними картиночками, не більше.

П.: Ви згадували, що до *Триптиха*, вашого найновішого твору, мала бути надрукована партитура. Чия? Уявляєте таку ораторію поставлену на сцені?

В.: Я хотіла, щоб музику до *Триптиха* komponувала Стефанія Туркевич-Лукиїнович, наша велика, хоч маловідома композиторка. На жаль, вона померла, ще поки я закінчила твір, який справді задуманий для сценічної постановки.

П.: Над чим ви тепер працюєте?

В.: Тепер я думаю написати ще один драматичний твір, але не люблю говорити про ще не скристалізовані ідеї...

П.: Всі ці твори ви видавали самотужки, за власні фонди, та ще й самі займалися розповсюдженням ваших видань. Чи українська громада або якісь окремі організації були в тому вам допоміжні? Чи взагалі хтось вам допомагає розповсюджувати твори?

В.: У виданні деяких творів допомогло мені Товариство прихильників української культури в Курітібі. Також деякі приватні особи допомагають мені приміщувати переклади української літератури по бібліотеках різних країн.

П.: Що є найбільшою перешкодою у вашій праці?

В.: Брак часу. Університетська праця забирає мені весь робочий день. Я працюю в трьох університетах.

Дякую за розмову та цікаві інформації. Від нашої редакції бажаємо вам дальших успіхів.

Л. М. О.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЗА ФОРМУЛОЮ — ЗОБРАЖЕННЯ РОБІТНИКА В РАННІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ПРОЗІ

Мирослав Шкандрій

1927 рік, десята річниця революції в Російській імперії, з багатьох поглядів був поворотним пунктом для української літератури. Він став свідком кульмінаційного загострення «літературної дискусії», поляризації письменників на двох протилежних теоріях в літературі та двох концепціях культурного розвитку: в таборах ВАПЛіте (Вільної Академії Пролетарської Літератури) та ВУСПП (Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників).

Кожна з цих груп претендувала на створення літератури, що відповідає б її естетичним принципам і політичним теоріям новостворюваного суспільства. ВУСПП, яка, при підтримці комуністичної партії, остаточно стала переможцем у цій дискусії, цього саме року почала друкувати твори, які вона вважала взірцями для майбутньої української літератури. Ці твори сьогодні вважаються зразком "героїчного" — чи у пізнішому означенні — "соціалістичного реалізму" і розцінюються в радянських підручниках, як найпозитивніші приклади енергійної і виховної літератури, що становить головний ідейний напрям соціалістичного реалізму. Ці книжки стали також першими спробами зображення українського радянського робітника, "людини нового типу" комуністичного суспільства як позитивного героя.

До того часу майже не було спроб зобразити українську робітничу класу в радянській художній літературі, а ті нечисленні спроби, що були, не відповідали вимогам партії, в чому відверто признаються сьогодні дослідники історії радянської літератури в СРСР.¹ Тому доцільно розглянути так дуже хвалену літературну продукцію ВУСПП і той образ робітничої класи, що вважався "корисним та зрозумілим пролетаріятові", "допоміжним засобом вироблення стійких ідеологічних поглядів і "впорядкування" почуттів".² Такий розгляд цікавий ще й з уваги на дискусію, яка

М. Шкандрій викладає українську літературу в Манітобському університеті.

1. Дивись, наприклад, у 8-томовій *Історії української літератури*, АН УРСР, Київ, 1970, том 6, стор. 306.

2. З коментарів В. Затонського, партійного представника на Першій конференції ВУСПП у січні 1927 року. Див. "Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників", журнал *Комуніст* за 26 січня 1927 р.

відбулася на початку 1970-их років у радянській пресі й довела, що образ робітника в літературі 1930-их років, а в тому також у "виробничих романах", був мітом.³ Цей образ, одначе, продовжував з'являтися, став стереотипом, якого сучасна радянська література все ще намагається позбутися.

У цій статті ми ставимо тезу, що всі твори, написані в 1927-1928 роках і пізніше канонізовані, були написані за певною схемою, певною формулою. Тож твори, що відходять від цієї схеми, критиковано за ці відхилення, ті видання промовчувано і неперевидано. До підставових творів про робітничу клясу звичайно зараховують такі: *Брати* (1927) Івана Микитенка, *Повість наших днів* (1928) Петра Панча, *Нові оселі* (1928) Леоніда Смілянського, *Плями на сонці* Леоніда Первомайського, *Роман Міжгір'я* (1927) Івана Ле та *Хто?* (1927) Олеса Досвітнього, які, хоч також написані відповідно до схеми, лише посередньо стосуються до української робітничої кляси.⁴

Основна побудова цих творів

Основна структура всіх цих творів надзвичайно стереотипна: сильну особистість, яка довела свої ділові якості, партія посилає в середовище (підприємство чи колгосп), де панує, на погляд

3. Дискусія проводилася в журналі *Вопросы литературы*, чч. 6 і 10 за 1970 рік, та чч. 1 і 3 за 1971 рік. Також А. Янова "Рабочая тема" в журн. *Новый мир* (Москва), ч. 3, 1971, стор. 239-265, "Движение молодого героя", *Новый мир* 1972, ч. 2, стор. 232-261; В. Канторовича, стаття "Завод и люди", *Новый мир*, 1972, ч. 6, стор. 224-246. Про дискусію в українській літературі див. також у статті М. Логвиненка "Герой літератури — трудівник", *Вітчизна*, 971, ч. 3, стор. 149-156.

4. Короткий огляд перевидань тих книжок вияснить значення, якого їм надають в історії української радянської літератури офіційного зразка. *Брати* були перевидані двічі в 1928 р. (наклад понад 37 тисяч), в 1930 р. (25 тисяч), у 1931 р. (20 тисяч), у 1932 р. (30 тисяч), у 1934 р. (30 тисяч) та в 1934 р. (50 тисяч) і постійно далі, щодакілька років. *Повість наших днів* перевидавалася в кількості 20 і 40 тисяч примірників відповідно, у 1929 та 1930 роках, а далі постійно. *Нові оселі* — накладом 20 тисяч у 1930 році і далі регулярно. *Роман міжгір'я* — двічі в 1930 році по 40 та 10 тисяч примірників, двічі у 1931 р. (15 і 25 тисяч) і в 1932 р. (25 та 10 тисяч), в 1934 р. (30 тисяч) і постійно далі, щодакілька років. *Курси* — в 1930 та 1932 роках, відповідно, 10 та 20 тисяч примірників і постійно далі. Інші дві згадані книжки — *Плями на сонці* Первомайського і *Хто?* Досвітнього — спочатку видавалися малими накладками, а потім взагалі були призабуті. *Плями на сонці* взагалі не були включені у видання *Твори в семи томах* Первомайського (Київ, 1968-70 рр.), що вміщало більшість його дорібок. Причиною цього, як побачимо далі, було порушення літературної формули.

партійного керівництва, дезорганізація та деморалізація. Роз'єднані маси, нездібні бачити кінцевість виконання того, що диктує партія та переваги її проєктів та плянів, мусять бути переконані таким от далекоглядним керівником-ватажком. Маси спочатку вагаються і чинять опір, вони часто є жертвою або своєї відсталості, або заколотницьких реакційних елементів, що діють серед них. Та звичайно, ватажок — вихованець партії, зі своїми якостями "переконаного більшовика" і розумними плянами кінець-кінцем завойовує довір'я мас, а скептики чи ворожі елементи зазнають ганебної поразки. "Герой" тих творів — це людина сильна, таємнича, мовчазна, понура. Часто перед читачами він з'являється оповитий вже серпанком бойової слави героїчного революційного минулого: наприклад, Свир у *Повісті наших днів*, Павло Сірченко в *Курсах* чи Неро у *Хто?*. Прості робітники ж, або просто "маси" зображені якоюсь аморфною сировиною, без жадних переконань, без віри у власні сили та можливості, без жадного бажання взяти у свої руки будь-яку ініціативу.

Свир в оповіді П. Панча — це такий собі "герой", що з'являється невідомо звідкіля, переконує, змушує людей відбудовувати склозавод і почати випуск продукції. В *Курсах* молодий партійний активіст організовує середню освіту для пролетарської молоді, створивши нову школу; а в *Романі міжгір'я* герой приходить вже з готовим проєктом зрошування та електрифікації Узбекистану.

Пасивність, нехоть і опір мас сприймаються як нормальне явище — адже вони відсталі, ворожі та недовірливі. Часто поведінка героя є владною, або, щонайменше, патріархальною; говорить він тоном суворого батька, часто уривчасто, іноді поблажливо або з погрозою. Він приходить до глибокого розуміння проєкту не через обговорювання чи співпрацю з робітниками, а проєкт вже сам по собі є готовий в його голові, а розповідь, власне, зводиться до того, як ламався опір "несвідомих мас" ідеям "свідомого" передового пролетаря... Хоча маси і зображаються як покірні, темні й безініціативні, все ж підкреслюється їхня здібність на велику витримку, як, наприклад, в *Курсах*, коли то молодь, час від часу гріючися лише фізичними вправами, пасивно висиджує в неопалюваному гуртожитку аж до того часу, поки не з'явиться "ініціативний" герой Павло і не подасть ідею порубати на дрова старі ворота.

Героєві притаманна одна цінна риса — він беззастережно рішучий. Коли масам бракує відчуття дисципліни та розуміння цінності проєктів, герой же палає пристрасною вірою в осяжність кінцевої мети і підпорядковує тій меті все, включно зі своїм особистим життям... Любовні взаємини або не відіграють жадної ролі в житті героїв (Свир, Никанор, Неро, Прохір у *Братах*), або вони

свідомо відкидають близьких людей "заради пляну будівництва". Павло та Варя, наприклад, в *Курсах* вирішують не мати любовних взаємин, а "зціпити зуби і знайти забуття в праці". Наприкінці *Нових осель* Смілянського герой Кучерявий дізнається про втечу своєї дружини з безпринципним інженером, що "закрутив їй голову", але замість бігти до потягу, в якому вона від'їжджає, герой спокійно зупиняється, а потім прямує на будівельний майданчик, де працює маляром, щоб перевірити, чи "бригадир виконує свою роботу". А прийшовши туди, він залягає разом з іншим робітником в траву, споглядаючи, як відходить потяг...

В одному місці роману *Повість наших днів* Панча сублімація ставеих почуттів особливо яскрава: робітник підходить до ново-придбаних блискучих машин і описує їх, як прекрасних жінок, любовно торкаючися відполірованих форм поверхні.

«Курси» Івана Кириленка

Структура кожної розповіді побудована навколо одного поворотного пункту, який наступає завжди тоді, коли опір мас уже зламано і вони з радістю новонавернених стають на позиції героя та партії. Це може бути опір старого робітника, що вважає себе занадто старим, щоб міняти свої переконання; ворожість селянина, що не довіряє місту; або ж капітуляція бандита в лісі, чи згода прийняти нові звичаї з боку старої культури, що пов'язана з релігійними переконаннями. В кожному випадку ясно, що герой змагається за приборкання нездисциплінованих стихійних сил, які досі виходили з-під його контролю. В романі Кириленка *Курси* метафоричним уособленням тієї нездисциплінованости робітничої класи виступає бандит Кубанець. Він змальований, як дикий звір, якому важко акліматизуватися в місті:

Той швидко увійшов — похмурий, зашнурований у ремені, поблискуючи своїми агатовими очима. Він не зник сидіти на місці, його дратували мовчазні кімнати ЧК, де кожен знає своє місце, де чітка незламна дисципліна. Великим тягарем налягало на нього місто з його сірими кам'яними будівлями. Тягло туди — а степ, в байраки, на волю. Але... у місті стояла регулярна частина, що прийшла з-під Перекопа, і Кубанець це прекрасно відчував... (стор. 93-4).⁵

Коли опір мас, чинений героєві або партійним ідеям, було врешті подолано, наступає вияв почуттів і встановлення емоційного контакту. В *Курсах* старий вчитель музики захлинається сльозами, коли йому дозволяють знову працювати:

5. Ця і дальші цитати є із видання: Іван Кириленко, *Курси* (Харків: ДВУ, 1930).

Я спочатку, бачите, думав, що вони не можуть цінити нашого брата. І взагалі... грубі, черстві... жорстокі... Що їм до музики, співів... Варвари... і таке інше. А тепер мені якось соромно... Вони такі справжні люди... (стор. 75)

Зламаний, він кається, його приймають до громади і він організує зразкові концерти. Подібна хвиля почуттів охоплює селянина, брата Никанора, в оповіданні Микитенка, коли він нарешті побачив, що "робітники міста є спільниками селян, а не ворогами". Цей момент є центральним в оповіданні: він символізує тріумф поглядів героя і підкорення мас його волі.

У всіх цих оповіданнях не можна не помітити глибокого закоріненого страху перед стихією, підозрівання про її бажання самоорганізуватися. І, хоч радянський критик палко заперечує, заявляючи, що справжнім героєм цих творів є часто "колектив", "робітничка кляса", в цілому уважне читання цих творів виявляє, що вони написані для того, щоб довести конечність керівництва партії.

«Хто?» Олеся Досвітнього

Найсильніше цей момент наголошується в романі *Хто?*. дія якого відбувається в Нью-Йорку і Парижі, та охоплює період від 1905 по жовтень 1917 року, зосереджуючися на дискусіях і середовищі робітничого руху між анархістами, анархо-синдикалістами, соціал-демократами і соціал-революціонерами. Таке тло роману дозволяє українському робітничо-емігрантові робити спостереження про соціалістичний рух на Заході, особливо у переважному питанні відношення керівництва до мас. Один з героїв роману говорить про це так:

...без десятка талановитих... випробуваних, професійно підготованих і довгою школою вивчених ватажків, що чудово розуміють один одного, — неможлива в сучасному суспільстві стійка боротьба жадної кляси. (стор. 35)⁶

Протилежний погляд на це питання висловила анархістка Лія, яка вважає, що в будь-якій ієрархічній системі організації "виявляється скрізь... бюрократичний скорпіон-урядовець" і доводить, що:

...контроля й керівництво маси чимраз більше обертається на ілюзію. Силою самих речей, звичайно, урядовець підноситься на становище ватажка-проводиря і вирішує життєві інтереси організації і спілки або партії, не звертаючися за порадою до мас.

6. Ця і дальші цитати з видання: О. Досвітній, *Хто?* — соціальний роман (Київ: Книгоспілка, 1927).

Одначе наприкінці роману Лія змушена прийняти попередню точку зору, коли вона переконалася в неефективності профспілок і зрозуміла продажність робітничих представників. Вона переконується, що це не "... десятки тисяч, мільйони хирлявих, як хробаки" вирішують долю історії, тільки "десятки або сотні одиниць, міцних як кремій".

Звичайно, читач мав би прийти до висновку, що більшовицький організаційний модель єдино життєздатний і що цілий робітничий рух має вірно наслідувати модель Жовтневої революції.

Тут схема "керівник-маса" поширена, бо відбиває ставлення більшовицької партії до міжнародного робітничого руху.

Роман Досвітнього виявляє досить добре кілька інших умовностей. Поперше свідомість західних робітників зображена нижчою, порівняно з російськими чи українськими робітниками: вони страхопуди, менш охочі братися за вирішення корінних питань, легше задовольняються тимчасовими реформами. Американські робітники представлені як податлива сила, якою наставники легко маніпулюють і яка ставить опір намаганням перетворити її в радикальну, бойову організацію. Неро — провідник войовничого напрямку, обожнюючи Леніна, називає американських робітників "недоумкуватими", а соціалістичних провідників — "хлестаковими". Щодо французької робітничої класи, то вона захоплена, каже автор, революційною фразеологією, але нездібна до справжньої діяльності. Обидві робітничі класи (американська і французька), пропонує автор, повинні вчитися стійкості і далекоглядності у робітників Російської імперії, які відкинули обманні перспективи, створювані профспілковою діяльністю та парламентарною боротьбою. Неро це так описав у листі до свого українського друга в Америці:

Коли ватажок у тебе з трухлявою головою (як там у вас в Америці всім це дано від природи), добре не буде і ні-чорта не зробить ціле "ай-доблю-доблю". (стор. 106)

Другою умовністю в романі Досвітнього є те, що американські й французькі робітники легковірні й забагато довіряють своїм керівникам, які насправді є боягузливі та безхребетні реформісти чи опортуністи і прагнуть зробити міністерську кар'єру в умовах парламентарної діяльності. Та ще й наприкінці роману виявляється, що це реакційні чужоземні уряди (Росії та Австрії) фінансують і контролюють американські профспілки.

Третя умовність — це розуміння, що світло зійшло на Сході, з приходом Жовтневої революції. Найкращі з революціонерів Заходу (Лія, Лео, Неро, Ойдс) або кидають все та негайно виїжджають до Росії, або організовують на Заході демонстрації

для захисту революції. Заголовок книжки *Хто?* стосується до питання, хто робитиме революцію. Відповідь на це: більшовики, Росія.

«Роман міжгір'я» Івана Ле

Цікавим варіантом цього зіставлення "провідник—ведений", "партія—маси", яке творить головну структурну особливість цих творів, — є трактування неросійських національностей у Радянському Союзі. Наприклад, у *Романі міжгір'я* Івана Ле вплив російської культури на Узбекистан і наплив російських спеціалістів у цю країну представлено як "історично-прогресивне явище". Більше того, навіть завоювання краю російськими імперськими генералами виправдується іменем того ж прогресу. У наступному уривку герой роману Саїд Алі роздумує над тим, що прізвищем російського генерала Скобелева найменували одну із станцій Узбекистану.

Для чого мені цей генерал здався? — верзлося далі в голову. — Скобелев був добросовісним виконавцем завойовницької політики царського уряду Росії, "покоряв" край, як говорилося тоді. Що те "покореніє" не було позбавлене виразно колонізаторської політики царизму, це безсумнівно. Та чи слід забувати зараз, що тоді для багатьох народів у тих історичних умовах загрожувала небезпека підкорення їх західними колонізаторами, зброєю яких були Туреччина, Персія? Звичайно, генерал Скобелев старався не для узбецького народу. Та це все нехай пояснюють історики.⁷

«Плями на сонці» Леоніда Первомайського

Первомайський дозволяє собі порушити диктовані умовності в кількох моментах. Один з його героїв робить некорисне для СРСР порівняння його з Заходом; через іншого він висловлює думку про те, що голод і злидні в Радянському Союзі завжди будуть в цій країні. В іншому місці показано просто катастрофічний стан техніки безпеки праці робітників; ще в іншому подає думку, що діячі комсомолу ставляться до робітництва принизливо і засекречено; нарешті виявляє, що комуністична молодь — це не якісь супермени, а просто звичайні спантелечені люди, які на своєму робочому місці без потрібної видайности витрачають більшість свого часу на виробництві на несуттєві злободенні справи.

В дечому книжка Первомайського є відповіддю на книжки

7. Іван Ле, *Роман міжгір'я* (Київ: В-во "Дніпро", 1970), стор. 69-70.

Панча, Микитенка, Кириленка та інших письменників, що писали за формулою. Він чітко ставить справу безпеки праці робітників вище справ виробництва, — чого вони не роблять; він також виявляє симпатію до малої пригнобленої людини і до груп, таких як євреї, жінки, троцькісти. Інші письменники ігнорували ці групи, змальовуючи робітничу клясу як недиференційовану, аморфну масу. Врешті Первомайський вільно признає наявність невдач і поважних труднощів. Одначе в справі проблем основної структури сюжету: відношення керівника до підлеглих, партії до мас, він стоїть задовільно близько норми і тому його можна зарахувати фактично до загалу ВУСППівців, хоча з деякими застереженнями. У романі *Плями на сонці* комсомол та партію разом можна вважати "позитивним героєм", хоча їхній образ наприкінці роману виходить дещо побляклим.

Із цього ясно, що Первомайський ставив опір убиранню літератури в шори, яке приходило в ті часи, зводженню її до формули, до комплексу непорушних умовностей. Через такі відхилення від тих нововпроваджуваних форм, ця книжка Первомайського не була на списку зразкових творців, тоді, коли в 1932-34 роках соціалістичний реалізм став законом літератури, а вимога писати художні твори за його канонами ставала обов'язковішою.

Незадовільність цих творів, як зразок соціалістичного реалізму

Якщо ж ми звернемося до тих творів, що не були перевидані від початку 1930-их років (особливо *Плями на сонці* Первомайського), то стане очевидним, чому вони не дістали схвалення влади. Замість того, щоб запевнити читача в тому, що партія творить добрі діла і що все йде добре, вони описують її труднощі, невдачі та недосконаlostі.

Висновки зроблені в тих книжках, не розв'язують чітко нових проблем, що з погляду вищеописаної ідеальної схеми зовсім незадовільне. Поперше героєві не вдається повністю взяти хід подій під свою контролю, витиснути на них свою печать, впливати та спрямувати всі сили народу в бажаному напрямі. Подруге маси зображено у відриві від партії і що вони противляться її плямам навіть наприкінці твору. Це кардинальна помилка з точки зору формули "соціалістичного реалізму", і вони роблять ці твори порочними, неприйнятними як взірці. Більше того, в обох книжках життя зображене як щось, що не піддається реформі, непередбачене, як щось, що вислизає з-під контролю навіть найчутливішого і найпередбачливішого індивіда чи навіть самої партії. У цих книжках є не тільки відверта критика партії і цілком перекокливі негатиwні персонажі, що саботує вирішення чітко побудованого рівняння "добро — зло", якого вимагає схема — але й ясно відчу-

вається туга за чимсь більшим, ніж поставлена партією, короткотривала мета; туга за довічними філософськими питаннями, невимірними істинами. У творі Первомайського це проблема смерти та сутності життя окремого індивіда, у Досвітнього це невпинний та плінний рух людської історії й тривога за долю малих народів та невеликих груп. Тому, хоча радянські історики згадують ці два твори з деякою гордістю як високої якості літературу, їх ніколи не перевидають та не включають до списку взірців, які постійно цитують на літературних з'їздах, обговорюючи генеалогію соціалістичного реалізму як класиків, на яких повинні вчитися молоді автори.

Свідомість і стихійність

Треба пам'ятати, що в 1927 році ще існувала конкуренція різних літературних течій та теорій, так само як і були приклади художніх творів різноманітних за формою та засобами написання. В новій літературі, паралельно подвійному протиставленню керівника — керованому, партії — масам, прогресивніших народів — відсталішим, проводиться одна з головних ідей: конфлікту між "свідомістю" та "стихійністю". До "свідомості" зараховували діяльність політично грамотних, дисциплінованих та організованих сил, в той час як до "стихійних" належали дії темних, незорганізованих, несвідомих та архаїчних членів суспільства, які, однак, можуть бути досить сильними та небезпечними і діяти зі сліпою непогамованою лютістю.

Це протиставлення "свідомості" і "стихійності" має глибоке коріння в марксистсько-ленінському розумінні історії як прогресу людини від стану жертви рушійних сил історії до їх володаря. Цей конфлікт протиставлення лежить також в основі ленінської доктрини "авангарду", яка розколола російську соціал-демократію на більшовиків та меншовиків. Тут Ленін, слід пам'ятати, твердив, що революція є можлива в такій країні як Росія, де не було класичних марксистських умов для неї, шляхом виховання малої групи глибоко свідомих революціонерів, які спочатку піднімуть свідомість мас, а потім поведуть їх на революційний штурм.⁸

Таким чином, розроблення діалектичного протиставлення "свідомості" і "стихійності" у радянському романі, можна розглядати як свого роду притчу, що відбиває марксистсько-ленінський погляд на історію, де вирішення конфліктів у кінцевій стадії є аналогічне до досягнення безкласового комуністичного суспільства.

Дехто припускає також, що така схема має багато спільного з "Життям святих" в тому, що це алегорична притча про шлях до

свідомості", це свого роду радянський Bildungsroman, в якому герой після численних випробувань і негод врешті досягає стану ласки чи блаженства. Ці погляди допомагають нам зрозуміти, чому слово "стихійність" (чи "спонтанність") в українській мові, крім значення некоординованої сили, має додаткове значення сліпої, первісної сили, — розглядано так несхвально після приблизно 1927 року. Перед тим революцію зображено як повінь, бурю або вогонь, а "стихійність" не була обов'язково погана, якщо її силу можна було спрямувати в потрібне річище. Так, починаючи з тим роком, вихваляння "стихійности" стало небезпечним, навіть диверсійним актом і романи з більшою дозою "стихійности", ніж "свідомості", заборонено. Класичним прикладом цього є роман Підмогильного *Третя революція*, де показано вороже наставлення селянина до міста, і *Чотири шаблі* Яновського, з прославленням селянського бунту в час революції. Сьогодні, в різних виданнях історії радянської літератури, обидві ці книжки згадують виключно в негативному пляні.

"Стихійність" може означати також все звіряче в людині, а тому надмірне копання в психології не було схвалене. Крім того, радянські критики розвинули теорію особистості, яка не визнавала того, що людський дух — це поле борні протилежних сил. Замість того, вони робили наголос на "позитивному героєві", який мав бути сконцентрованим, суворим і дуже розважливим у своїх вчинках. Тому таким письменникам, як В. Винниченко, М. Хвильовий, В. Підмогильний і Б. Антоненко-Давидович, які заглиблювалися в психологічні драми своїх персонажів, винесено за такі вглиблення сувору догану, а їхні порочні твори заборонено.

Аналізу літературної формули можна зробити також шляхом дослідження кількох її аспектів. Ми коротко розглянемо три із них: ускладнення, тло дії і точку погляду. Оскільки ускладнення не можуть заходити ані в свідомості героя, ані в середині робітничої класи, — які за вимогами формули мусять бути зображені як рушійна сила в боротьбі за прогрес та добро — вони звичайно стають зовнішнім фактором: це інтриги контрреволюційних сил, які не примирилися з новим життям. Діячі "контрреволюції" звичайно не походять з робітничої класи, — це діти дрібної буржуазії. Літературні трафарети їхнього зображення це: манірна мова, відразу до праці та нахил гарно вдягатися і вживати перфуми. Саме ці персонажі створюють ускладнення, які перешкоджають героєві і робітничій класі встановити порозуміння з ма-

8. Про дискусію над діалектичним протиставленням "стихійність — свідомість", див. у праці К. Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual* (Чикаго: University of Chicago Press, 1981), стор. 15-24.

сами. Негативні персонажі дуже часто виступають у спілці з бандитами, що ховаються по лісах (*Курси*), або з чужоземними шпигунами та агітаторами (британські агенти з Персії в *Романі міжгір'я*), а їх викриття та поразки дуже часто утворюють допоміжну сюжетну лінію чи додаткову перешкоду, яка стоїть між героєм та масами.

Як тло або місце дії звичайно вибрано для героя нове середовище: це може бути або чужа країна, або нове й незвичайне завдання, змінена ситуація чи вороже оточення, ситуація, в якій герой повертається до рідних місць після тривалої відсутности. У *Повісті наших днів* Панча — це завод, де заходить потреба зрозуміти принцип роботи нового устаткування; в *Курсах* Кириленка — це знайома героєві роля організатора школи; у *Романі міжгір'я* Ле — це вороже оточення відсталого мусулманського населення Узбекистану. Одначе в кожному випадку герой є сторонньою людиною у змальованому середовищі і в кожному випадку ключем до його успіху є потреба привернути колектив робітництва на свій бік. Героєві незмінно щастить накинути свою "вищу", "передовішу" свідомість своєму оточенню, зробити її панівною та перебороти відсталішу місцеву свідомість.

Ці романи написані, як і можна сподіватися, завжди з точки зору головного героя. Хоч події описані нібито у розповіді умовної третьої особи, оповідач бачить світ через почування героя, і досить часто навіть переймає тон його голосу. Оповідач ніколи не робить відхилень, в будь-якій формі, від трактування описуваних подій або від поглядів героя. Для нього існує, наприклад, іронія, пародія чи навіть почуття гумору. Тільки у романі Первомайського *Плями на сонці* оповідач випадково збивається на точку зору старших робітників, які на агресивного, самовпевненого комсомольця дивляться з толерантним скептицизмом, і це виявляється нищівним для формули, бо загрожує зруйнувати правильне взаємовідношення "партія — маси", якого кодекс правил вимагає.

Інші роди літературних формул

Дослідження інших родів писань за формулою, таких як гагіографія, детективні романи, романи серій та популярні романи любовного жанру (*Harlequin romances*) є корисними в збагненні самої суті писаної за формулою радянської художньої літератури, особливо її канонічних зразків. Якщо ми порівняємо основну структуру вищеописаної української художньої літератури з, наприклад, популярними романами любовного жанру, то літературна формула стає ще більш зрозумілою і ясною.

Популярні романи, як і твори письменників ВУСПП в Україні кінця 1920-их років, становлять колекцію подібних, але не ідентичних творів, що дотримуються деяких умовностей. Всі ці умовності

не обов'язково наявні в даному творі, але вони складають свого роду спільний фонд, з якого автор може вільно користати. Важливішим одначе є те, що вони мають таку саму основну структуру і саме ця глибока структура дає цю переконливу подібність, якої шукає або повинен би шукати читач.

Фабулу любовного роману можна поділити на три частини, на три різні структури свідомості: неусвідомлений романс, усвідомлення любови та свідомий романс. У більшості романів наявна важлива розмежувальна лінія, а саме, момент, коли героїня усвідомлює, що кохає героя. Схема ж така: герой і героїня знайомляться, і хоч її підсвідомо принаджує його особлива духовна дозрілість, сила й самовладність, вона все ж деякий час опирається цьому імпульсові, або не може за ним іти через велику різницю в класовому підґрунті, освіті чи в життєвому досвіді. Вона усвідомлює свою любов, яка назріла в ній проти її волі. З'являються ускладнення, які перешкоджають їй відкрити свої почуття. Та, врешті, ускладнення усунуто і закохані сходяться: вона підкоряється його твердшій волі і взамін отримує його любов. У закінченні розв'язується те напруження між інтимністю та силою, яке панує над стосунками героїв роману: героїня переконується, що героєве освідчення в коханні щире й правдиве. Дж. Патерсон пояснює такі ситуації так:

Провідною тут є думка, що все на світі насправді інакше, ніж виглядає: чоловічий авторитет, який назовні здається тиском гнобителя та експлуататора, в дійсності приховує справжню любов, яку можна здійснити в рамках патерналізму.⁹

В основному темою цієї розповіді є безсилля індивіда та його підкорення владі. Героїня віддає свою незалежність в обмін за матеріальне забезпечення та особисте самовизначення. Герой завжди дозріліший, ніж вона, впевнений у своєму становищі і матеріально незалежний. Іншими словами: він здібний дати їй те забезпечення і самовизначення, що їй бракують. Почуття героя до героїні мають велике значення і фабула у великій мірі зосереджується на намаганні правильно їх зрозуміти, бо все кінець-кінцем залежить від його ставлення до героїні: якщо вона йому не подобається, він може висміяти її і відкинути її; якщо ж полюбить, тоді одружившись з нею, виповнить її життя радістю і задоволенням.

Коли перенести цю схему на розповіді про робітничу класу, ми помітимо аналогічну закономірність: героєм є сильний та впевнений партійний активіст, надхнений плянувальник або зразко-

9. J. Patterson, "Consuming Passion", *Fireweed* (Toronto), ч. 1, стор. 32.

вий робітник; героїня — це пасивна робітнича маса, молодь або відсталі люди, які шукають свого місця в сьогочасному світі. Вони також чинять опір привабливій силі героя, але наприкінці їхні кращі почуття змушують їх капітулювати, визнати свою "любов", позбутися незалежності та обіцяти виконувати волю героя або партії. Почуття героя є сталі, надійні та шляхетні; почуття ж слабшого партнера — робітничої класи — проходять через крайньо змінні настрої, поки та робітнича маса не переконається в добрих намірах героя та його глибшому розумінні положення.

Підстави писання за формулою

Виникає врешті питання: що є глибшою причиною такої побудови літератури, які є культурні фактори, що вимагають такого роду писання за формулою?

Поперше треба згадати про те, що існують два типи літературної формули. Перша з них впливає з найновіших постанов партії та її вказівок для письменників. Ось приклади: партія вирішила, що важливим є показати єдність робітників та селян, і негайно Микитенко написав *Брати*; партія вирішила, що важливо показати переваги механізації в сільському господарстві, і відразу з'явилася *Повість наших днів* Панча, і так далі. Цю ж методи, звичайно, можна побачити в дії й сьогодні.

Письменники в Радянському Союзі далі постійно пишуть на замовлення твори, які мають показати, наприклад, великі зміни на селі, спричинені останніми сільськогосподарськими реформами; або мирну і наповнену ентузіазмом співпрацю різних національностей у виконанні спільних визначних завдань; або навертання опозиціонерів на правильний шлях, тобто на визначену партією лінію. Це такі поверхові структури. Є ще також глибші структури, такі як, наприклад, проблема "керівник — маси", яку ми вже розглянули, обговорюючи зображення робітничої класи. Другий тип літературної формули представляє спробу канонізувати певну ідеологію, якнайбільше поширити її і переконувати опозицію у правильності партійної лінії, добитися автоматичної реакції до неї. Звідсіль повсюдність цієї ідеології й шалені атаки на будь-яку спробу кинути їй виклик. Провідна думка цих розповідей є: партія має рацію, вона любить народ і щирим серцем дбає за його інтереси, тим то народ повинен бути слухняний, здисциплінований і працьовитий. Підкорення системі — це все. Ті, які виконують правила й наслідують зразки життя позитивних героїв у літературі, будуть винагороджені; хто ж ухиляється від цих норм — буде покараний. Найбільші гріхи, це індивідуалізм, непокірність, спроби організувати опозицію, зв'язки з чужинцями і т. п.

Остаточний висновок, пропонований читачеві, глибоко

консервативний, він доводить, що всякий опір (статусові кво) закінчується катастрофою, що радянське суспільство — завжди виграє; окрема ж особа — це просто ніщо у грандіозній системі речей, якщо дивитися на неї з партійних висот. Якщо ж робітники намагатимуться організуватися поза партією, це приведе лише до хаосу та руїни. Їхньою найбільшою надією, кульмінаційною точкою їхнього існування, є їхнє "одруження" з партією. Таким чином є схвалена і затверджена сучасна структура радянського суспільства, а робітникам наказують примиритися з цією неминучістю.

Можна тільки робити припущення, що такої сили наголос на цій схемі, може означати якусь основну нестійкість цього зв'язку між керівником та керованими, який тому потребує постійного підсилення. Сюжети міняються, поверхові літературні формули міняються, але на глибшому рівні радянський читач змушений знову пережити цей зв'язок "партія — маси", як свого роду ритуальну розв'язку фікційного конфлікту. Саме в цій ритуальній функції розв'язання конфліктів і в виправданні системи засобами художньої літератури треба шукати значення літературної формули. Такі твори є дидактичним засобом, світською формою молитви, що вчить покірності духовому авторитетові. Герой і робітнича кляса кінець-кінцем навіть нездатні досягнути "свідомості" своєю власною волею і діяльністю; "свідомість" як ласка у християнській релігії є даром від абсолютного ества поза людиною, від Бога або партії. Жити в стані ласки означає жити в умовах підкорення слову партії.

Темі "керівник — керований" було особливо важко надати законного статусу в Україні і вона зустріла в той час сильний спротив літературних сил поза офіційним середовищем ВУСПП. Через політичну дійсність в Україні (брак української робітничої кляси та труднощі встановлення чужої більшовицької влади у ворожому до неї морі українського селянства) вся літературна боротьба навколо цих специфічних вимог більшовицького мітоворення була надзвичайно запекла і негайно набрала сильну політичну закрутку. Дискусія над узаконенням цих вимог є одним із лаятмотивів літературної дискусії кінця 1920-их років і залишилася яблуком розбрату в українській критиці до сьогоднішнього дня.

ВАСИЛЬ ЄРМИЛОВ І ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА ПОЧАТКУ ДВАДЦЯТОГО СТОРІЧЧЯ

Валентина Маркаде

Розквіт українського мистецтва, розпочатий в сімнадцятому сторіччі, продовжувався до вісімнадцятого. Тоді Київ наново став осередком культурного життя, і його Києво-Могилянська Академія (яка проіснувала під різними назвами від 1634 року аж до початку дев'ятнадцятого сторіччя) приваблювала всі інтелектуальні сили країни. Стилевість українського портрету, графіка, барокова архітектура і релігійна музика служили взірцем для інших слов'янських народів, включно з російським. Насильна русифікація України, почата за Катерини II (1762-1796) зупинила природний розвиток цієї своєрідної і багатой культури. Петербурзька Академія мистецтв стала єдиною установою вищої мистецької освіти на цілу Російську імперію і тільки там малярі, графіки, скульптори і архітекти могли отримати академічні дипломи. До неї настирливо заманювали студентів зі всіх частин країни. Дехто з них, після закінчення студій, повертався в рідний край, інші виїздили за кордон на деякий час — або назавжди. У наслідок політики інтелектуальної централізації навколо Петербургу й Москви, російська культура збагачувалася коштом багатонаціональних елементів, що стоплювалися зі стрижнем російського населення.

Проте, в межах різноманітного середовища письменників і мистців, українців можна відрізнити завдяки їхнім уродженням прикметам: епічному гуморові, ясному і життєрадісному стилеві, гіперболі форм, багатій мистецькій уяві, достатній і розкішній композиції та застосуванню традиційних мотивів, виведених з народної творчості. В більшій або меншій мірі можна легко відчувати відгомін, що вказує на прикмети, притаманні для цілого народу, у працях тих мистців, письменників і поетів, які хоч не жили більше в Україні, зберегли специфічні властивості, духовість і зовнішність України. З-поміж численних прикладів у мистецтві двадцятого сторіччя звернемо увагу тільки на гумор і

Валентина Маркаде, історик мистецтва, тепер живе й працює в Парижі. В цій розвідці вона розкажує про творчість видатного мистця Василя Єрмилова (1894-1967) на тлі мистецьких подій його сучасності. Василь Дмитрович Єрмилов народився, жив і помер у Харкові.

винахідливість Ларіонова (мати якого була народжена в Україні), подібну до селянської кольорової амплітуди Казимира Малевича (асимільовано з раннього дитинства в Україні),¹ або на строкастість палети Соні І. Дельоне-Терк, яка ніколи не забула України своєї молодості. Можна дослідити український аспект героїчних і фантастичних візій поета Велемира Хлебнікова або пристрасну фразеологію Давида Бурлюка і Олексія Кручоних, таку типову для рясної мови вільних козаків. Щодо прози таких радянських письменників, як Ісаак Бабель і Михайло Зощенко або — на іншому рівні — Ільф і Петров (які писали виключно російською мовою), то вона ніколи не могла бути створена автохтонними росіянами з півночі, ні її двобічний стиль, ні мовне багатство й барва, ні її церебральна гра вигаданих силіогізмів щоденного розмовного говору.

Попри витончене і цілеспрямоване розпорошування мистецьких сил, попри дуже обмежене зацікавлення з боку громадськості, і попри труднощі, пов'язані з намаганням встановити нові мистецькі концепції, вогонь українського культурного життя ніколи не погас. Поставали приватні студії і відкривалися історичні виставки. В Києві 1908 року Бурлюк показував праці мистців авангарду на виставках "Звено" ("Ланка"). До деякої міри Україну можна уважати за колыску мистецької революції. Не зважаючи на всі ці перешкоди, в Чернянці, маєтку графа Мордвінова недалеко Херсону, названого "Гілеєю" (грецька назва української Тавриди),² де батько Бурлюка був економістом, народився російський футуризм. Майже всі члени мистецького і поетичного авангарду відвідали Гілею: Ларіонов, народжений в Тирасполі, був там літом 1910 року; Хлебніков і Бенедикт Лівшиц були там 1911 року; Сагайдачний, мистець з групи "Союз молодёжи" (Спілка молоді) і Татлін були там 1913 року.³ "Звено" було першим викликом, кинутим в Україні пережитому реалізмові "Передвижників",⁴ рафінованому естетизмові символістів і "стилю модерн" мистців з групи "мир искусства" (Світ мистецтва).

Скульптор Володимир Іздебський організував свій "Між-

1. К. Малевич, "Главы из автобиографии художника", Н. Хаджиев. *К истории русского авангарда*. Стокгольм, 1976, стор. 103-23.

2. Б. Лившиц, *Полутораглазый стрелец*. Ленінград, 1933.

3. Див. лист Д. Бурлюка до В. Татліна з 1913 року. В. Маркаде, "Український внесок до авангардного мистецтва початку ХХ століття", *Сучасність* 1980, ч. 7-8, стор. 212.

4. Найстарша з російських модерних течій, "Передвижники" (від російського "передвигаться" — пересовуватися) — це була група з тринадцятьох мистців, які від 1863 року подорожували по країні, пробуючи зробити своє мистецтво "корисним" для суспільства.

народний сальон" в Одесі в 1909-10 роках і свій другий "Сальон" в кінці 1910 року. У першому "Сальоні" брали участь поступові мистці того часу — росіяни, німці й французи; заступлені були в ньому своїми працями символісти, імпресіоністи, передкубісти і експресіоністи, що виставили разом 776 експонатів. Каталог складався зі статей самого Іздебського, В. Кандінського, Н. Кульбіна і А. Шенберга.⁵ "Сальони" Іздебського дали змогу громаді особисто побачити, що пошуки за шляхами творення нових форм пластичного вислову будуть відбуватися з поновленою енергією.

Наприклад, молоді студенти мистецтва в Харкові усвідомили, наскільки вони були неприготовані та наскільки потрібним є знайти досвідчене керівництво. В своєму місті вони відвідували такі мистецькі школи, як "Блакитна лілея", очолювана мистцем Е. Агафоновим або студію прозвану "Будяк". Тоді ж там існувала літературна студія "Викус", яку вважали за найбільше футуристичну.

Інша мистецька група, znana як "Кольцо" ("Гурток"), мала свою першу виставку в Києві 1914 року. Її члени гуртувалися довкруги мистця Олександра Богомазова, праці якого були синтезою всіх попередніх естетичних течій початку двадцятого сторіччя: експресіонізму, футуризму, неопримітивізму, абстракціонізму. Його мистецтво вирізнялося м'якими лініями обрисів, гармонійним відгомоном кольорів, вільною конструкцією картинних площин, поєднанням малярських елементів. З малярського погляду праці Богомазова близькі до мистецтва росіян членів Мюнхенської групи (Володимир Бехтеев, В. Кандінський, А. Явленський).

Упадок Російської імперії після Першої світової війни приспішив відділення України, і в січні 1918 року вона була проголошена незалежною і суверенною державою. Проте країною пройшла буря громадянської війни, несучи з собою жакливе лихоліття її населенню. Україна стала ареною кривавих боїв між білими і червоними. Київ одинадцять разів переходив з рук в руки — що приносило неминучі кровожадні переслідування цивільного населення. Було перервано залізничне сполучення і припинилася доставка харчів із сіл до великих міст. Люди терпіли від пошестей і браку палива. Лікарні були вщерть виповнені раненими, і в них не було ані ліків, ані лікарської опіки. Одначе, не зважаючи на цілковиту відсутність нормальних обставин, головні міста України — Харків (столиця України від 1919 до 1934 року), Київ, Одеса і Львів

5. Див. лист В. Іздебського до Д. Бурлюка. В. Маркаде, цит. праця, стор. 210.

(більшість населення якого — українська) — були далі місцем мистецьких вистав, публічних лекцій і першорядних театральних вистав.

Подією великої національної важливості було відкриття Академії мистецтв у Києві на початку лютого 1917 року. Спочатку педагогічний збір складався з вісьмох професорів, з яких кожний мав повну свободу вибору власної програми і навчальної методи. Першим вибраним ректором Академії був В. Кричевський, відомий пейзажист, графік і архітект, який намагався створити неоукраїнський стиль в архітектурі.⁶ Осінню 1918 року Академія мала вісім студій: М. Бойчук очолював студію композиції, Федір Кричевський і О. Мурашко вчили в студії станкового малярства, М. Бурачек і А. Маневич вели студію краєвиду,⁷ і Ю. Нарбут очолював студію графіки. Кожний з тих мистців відзначався своїм стилем, особистим мистецьким розвитком і своїм поглядом на ролі мистецтва в нових історичних умовах. М. Бойчук, який провів багато років у Парижі, де працював і виставляв, всеціло підтримував ідею колективної творчості, зживану середньовічними цехами; він свідомо прагнув розвинути потрібні форми "мистецтва для мас", спираючися на давні традиції анонімних українських мистців.

Цілковито протилежним до монументального мистецтва Академії було мистецтво, творене двома головними авангардними течіями: кубо-футуризмом і конструктивізмом. У Києві Віктор Пальмов був у центрі першого напрямку, "футурист або краще кубо-футурист, тому що в своїх живучих композиціях вирішував з особливою наполегливістю проблеми об'єму і сил взаємодії крізь колір і фактуру".⁸ Щодо конструктивізму, то він знайшов широке застосування у "виробничому мистецтві" 1920-их років і в театральних виставах. Костюми і декорації Вадима Меллера і Анатолія Петрицького мали особливий чар, оригінальність і колір.⁹ Обидва мистці знайшли себе також у станковому малярстві, оформленні книжок і революційних маніфестацій.

Було ще кілька мистців, що стояли цілком окремо: вони відмовлялися прийняти місцеві, доморослі напрями і замість того рішуче підтримували європейські течії, уникаючи найменшої тіні

6. В. Павловський, *Василь Кричевський*. Нью-Йорк, 1974.

7. Про Абрама Маневича, що жив в Нью-Йорку від 1922 р. до своєї смерті 1942 р., див. Ілья Еренбург, "Виставка А. Маневича", *Парижский вестник*, 8 березня 1913, ч. 10; А. Луначарський, "Абрам Маневич", *Прозжектор*, 23 вересня 1928, ч. 39 (157), стор. 13-14.

8. С. Третьяков і Н. Асеев, *Художник В. Пальмов*. Чіта, 1922, стор. 26.

9. З. Кухаренко, *Вадим Меллер*. Київ, 1975; Д. Горбачев, *Петрицький*. Москва, 1971.

стандартности, провінціалізму, або якогонебудь "місцевого кольориту". Найвидатнішими з них були Андрієнко і Ковжун, що продовжували аналітичний кубізм і залишили Україну на початку 1920-их років, щоб працювати за кордоном. Скульптор Олександр Архипенко, який виїхав з України до Парижу 1908 року, наслідував приклад своїх товаришів. Архипенкові досягнення заслуговують на найвищу оцінку за його розв'язку проблем співвідношення твердих елементів (дерево, камінь, мармур) з елементами просторових площин, рівновартісних своїм композиційним значенням. Щобільше, почавши від 1912 року, він почав складати в цілість опуклі й угнуті форми, з додатком різнорідної фактури кольорової райдуги насичених тонів. Надзвичайно наглядним є вплив закоріненого в Парижі Архипенка на російських мистців — Івана Ключна, Наума Габо, Якова Ліпшица, Осипа Задкіна — як і його вплив на Василя Єрмилова, одного з найвизначніших мистців України.

Єрмилов був одною з визначних постатей серед мистців Харкова. Він був членом Губернського мистецького комітету і брав активну участь у пошуках праці для мистців і у влаштуванні виставок.

Почавши з 1919 року, Єрмилов почав працювати в двох доволі різних напрямках: з одного боку, він виконував державні замовлення, а, з другого, робив власні дослідження. Єрмилов вирізнявся в обох завдяки оригінальності свого малярського стилю, гармонії кольорів і ліній, бездоганності пропорцій компонованих ним структур.

Єрмилов вперше виявив себе як офіційний професійний мистець, коли він працював над оформленням популярного першотравневого фестивалю 1919 року в Харкові. Він прикрасив центральний майдан і будівлі суміжних з ним вулиць щитами, арками, велетенськими трафаретними портретами й вівісками з кличами. В. Д. Поліщук, товариш по зброї Єрмилова, його біограф і проникливий спостерігач цієї епохи, згадує з помітною гордістю ці давноминулі дні:

Це був великий "подиктований" період в нашому мистецтві. Всі вулиці і будівлі були борознисті від кольорів, кличів, щитів і арок Єрмилова. Це був дух революції в кольорах. Такого ніколи раніше не було і, на велике нещастя, нічого з того не врятували для наступних поколінь. То був унікальний стиль часу.¹⁰

За словами самого Єрмилова — і в повній згоді з поглядами "виробничих мистців" — "ця епоха вимагала не «академічних» портретів і краєвидів, а агітаційних фресок, міцних конструкцій,

10. В. Поліщук, *Василь Єрмилов*. Харків.

доцільних і необхідних об'єктів, які б організували й вели її життя і працю".¹¹

1920 року Єрмилов отримав першу нагороду за проект фасади театру імені Шевченка в Харкові, де проходив Четвертий Всеукраїнський конгрес рад. Заохочений успіхом, Єрмилов продовжував працювати над монументальними, декоративними фресками всякого роду будинків, пристосовуючи теми до мети твореної пролетарської культури. Наприклад 1920 року Єрмилов прикрасив стіни Центрального гарнізонного червоноармійського клубу темперовими малюнками в конструктивістичному стилі. Сюжетом авдиторії була праця — робітник, селянин і вояк Червоної армії.

В оздобленні кімнати відпочинку композиція відповідала кличам: "Фабрики і заводи робітникам! Земля селянам! Освіта для всіх! Мир хижам, війна палатам!" Кімната для гри в шахи була запроєктована у формі шахівниці, на якій червоні пішаки атакували білих противників. В фізкультурній залі площини стін були призначені для постатей, що добре гармонізували з об'ємом інтер'єру. Єдиним помічником, якого Єрмилов собі запросив, був маляр плякатів Шук. Єрмилов і Шук розмалювали агітпотяг *Червона Україна* 1921 року; за словами Єрмилова, він став згодом подібний до "мальованої весільної скрині на колесах". Незважаючи на те, що агітпотяг був призначений для політичної пропаганди, окраса його насправді була продовженням традиційних узорів українського народного мистецтва, таких як на вишивках, кахлях і різного роду селянському посуді домашнього вжитку. Повторення мотиву з соняшним диском на вагонах потяга було запозичене Єрмиловим з давніх слов'янських зображень, де сонце було втіленням пробудження природи, джерелом життя, родючості і щастя.

Це поєднання архітектурних і конструктивістичних форм з традиційним орнаментом народного мистецтва також застосовувалося для прикраси книжкових обгорток, оголошень і політичних плякатів. Єрмилов створив свою власну топографію 1918 року: він розміщував букви в довільному кривому положенні, де кожна літера різко різнилася від наступної своїм розміром, кольором і стилем. Такий підхід у дечому нагадує старе церковнослов'янське письмо, яким літописці копіювали монастирські збірники і святі книги. Типовим був Єрмиловів тридцятиметровий плякат 1920 року зі зображенням нерухомих л'єкомотивів на тлі мурів і коминів бездіяльних фабрик. "Погашені паровози, зупинені фабрики ждуть вугілля Донбасу". Потяг, за словами письменника Йосипа

11. З. Фогель, *Василий Єрмилов*. Москва, 1975, стор. 26.

Кесселя, був одним з великих мітів революції, що втілював силу машини, швидкість її руху і збуджував бажання свободи. Також 1920 року на виставочних вікнах Укроста на головній вулиці Харкова почали систематично з'являтися картини Єрмилова, що стосувалися поточних подій, з войовничими віршованими заголовками. Цю методу політичної пропаганди Єрмилов запозичив від поета Маяковського.

1927 року, з нагоди десятої річниці революції, Єрмилов запланував в Харкові трибуну. Дуже модерна стилем і формою, була вона "першою і найголовнішою архітектурною спорудою, в якій скріплюючі і конструкційні елементи були нероздільні від зовсім декоративних аспектів; вони були створені в класичному, конструктивістичному дусі та творили мистецьку й архітектурну цілість".¹² Застосовуючи цю саму конструктивістичну методу, Єрмилов збудував дві мобільні, розкладні "стінгазети" для павільйону СРСР на Всесвітній виставці преси в Кельні 1928 року: *Генератор* і *Канатка*. Це були дуже незвичайні, оригінальні споруди, завдяки сполученню друкованих текстів і розмальованих дерев'яних і мідних компонентів у дуже відповідній кольоровій схемі (чорне, біле, малинове, цеглисто-червоне і цеглисто-зелене).

Останнє державне замовлення виконав Єрмилов у Харкові для Палацу піонерів в 1934-35 роках. Він запланував його внутрішній простір і влаштування, включно з меблями, іграшками й килимами, зробленими фабриками за проектами мистця. Судячи за збереженими фотографіями плянів і свідченнями самого мистця, ми можемо собі добре уявити велику складність і надзвичайну пропорцію цілої композиції.

Коли столицю України знову перенесено до Києва 1934 року, то знову запросили Єрмилова запланувати та устаткувати цілий ряд будівель: Будинок оборони, виставкові кімнати театрального музею, Український павільйон всеросійської сільськогосподарської виставки. Сьогодні неможливо знайти найменших слідів по цих працях з 1936-37 років — ознака, що всі вони були цілковито знищені в наслідок переслідування мистців-формалістів у той час. Ілюстрацію, як проходили порахунки між мистцями, дає публічна лекція пересічного, але агресивного мистця Антона Комашка в Харківському художньому інституті. Ця лекція була опублікована 1931 року українською мовою.¹³

12. Там таки, стор. 40.

13. Комашко писав: "Я заявляю, що під маскою «Бойчукізму» ми можемо бачити явний приклад, як ворожі сили підривають ідеологію пануючого класу пролетаріату, використовуючи у цьому мистецтво — в СРСР і

Немає підстав прикидатися, що мистецтво пролетарської класи росте, коли деякі люди є ще надалі проти Ленінської політики в мистецтві...

Пролетарське крило АХЧУ (Асоціації художників червоної України) мусить використати кожне зусилля для розбиття ворожих сил, які, маскуючись, зуміли просунутись в Асоціацію, прикидаючись творенням радянської мистецької культури і національної української форми. Я маю на увазі дрібнобуржуазних українських мистців з їх шовіністичним "духом" київського патріотизму.¹⁴

Оборонець "тлумачення Жовтневої Революції і прищеплювання мистецької освіти масам в душі ленінізму",¹⁵ Комашко підтримував заходи викоринити нові естетичні шукання в мистецтві.

Від кінця 1931 року до початку 1960-их років Єрмилов, зберігаючи своє життя, покоровся нормам псевдоклясицизму сталінського режиму. Не зважаючи на те, що його діяльність, як офіційного мистця, була різноманітна й плодотворна, в ній не була повністю використана сила його естетичних дослідів і творчости. Впродовж свого життя Єрмилов "продовжував працювати над проблемами кольору, об'єму форми, ваги зорового тяжіння, фактури".¹⁶ Ще під час Першої пролетарської виставки 1919 року Єрмилов виставляв свої картини-об'єкти, кольорові композиції з дерева, скла й металу — співвідношення геометричних фігур, таких як квадрат, куб, колесо й трикутник. Це спонукало Поліщука назвати Єрмилова того часу "мистцем-супрематистом"¹⁷ значить, послідовником естетичної системи Казимира Малевича. Проте немає поважних підстав підтримувати це твердження, тому що Єрмилов був далеким від мистецького філософування. Часом його картини мають зовнішню іконографічну подібність до Малевичевого супрематизму, але, не зважаючи на це, вони ґрунтовно різняться від нього. Якщо для Малевича колір служив на те, щоб розпустити обриси об'єкту, Єрмилов, з другого ж боку, намагався досягти максимальної точності об'ємної, конкретної форми крізь свої кольорові відхилення.

Єрмилов пробував використати всі можливості сполучення матеріалів внесенням у свої конструкції 1920-их років правдивих об'ємних предметів щоденного вжитку, наприклад, таких як ніж і

в Українській РСР. Ми також бачимо, як опортуністи вживають кожную нагоду, щоб замаскувати ворожу ідеологію, як завжди вживаючи «революційної» фразеології і «марксизму»). *Червоний шлях*. Київ, 1931, ч. 5, стор. 104.

14. Там таки, стор. 105, 108.

15. Там таки, стор. 106.

16. Фогель, стор. 39.

17. Там таки, стор. 19.

скринька від сірників і напівкругла металева вирізка. Ще від 1914 року російські мистці почали вживати найрізноманітніші елементи в своїх картинах, включно з аплікаціями (коляжами) різних кольорових паперів і вирізок. На виставці "0-10" в Петрограді 1915-16 років І. Клюн вмістив звичайне домашнє віяло на своїй картині; поет Василь Каменський поклав пастку на миші на свій рельєф (1915); Іван Пуні приклеїв платівку до дерев'яної дошки (1915), Казимир Малевич прикріпив справжній термометр до однієї з своїх картин на виставці "Магазин", організованій Татліном 1916 року.

Все ж ці щоденні домашні предмети були властивими частинами нових конструкцій картинного простору і не мали негативного концепційного характеру. Росіяни не відрізняли акту нищення від акту творення нових форм: контррельєфи Татліна є цього наглядним прикладом — праці, в яких сполучення різних матеріалів змінює традиційну якість орнаменту, вирізьбленого з металю чи інших матеріалів, тепер стали розширені на нові та цілком безпредметні форми. "Конструктивіст" Татлін, швидше ніж Малевич, міг бути тим мистцем, який мав якийсь вплив на Єрмилова своїми контррельєфами. Проте, подібність поміж Єрмиловим і Татліном є дуже незначна. Контррельєфи Татліна покладаються на максимально вигнуту структуру, на сполучення природних нюансів матеріалів без додатку кольору. Більше того, вони мають динамічну силу, виявляють безпосередність моменту руху, так як у італійських футуристів, особливо в Боччіоні. А "експериментальні конструкції" Єрмилова є статичні, споруджені з суворою симетрією форми й кольору.

Очевидно, ми повинні шукати за справжнім джерелом "експериментальних композицій" Єрмилова в працях його земляка Олександра Архипенка, мистця, до якого він відчував близькість, хоч цей емігрував до Парижу ще 1908 року. За власними словами, Архипенко почав творити свої скульпто-малюнки з дерева, скла і металів ще 1912 року. Його "скульпто-малюнки" вражають не тільки однотайністю своїх конструктивних форм, але також своїми декоративними елементами, такими як, наприклад, гофрований орнамент *Купальниці* (1915 р., Філядельфійський музей мистецтва). Єрмилов застосовував це саме у своїй *Композиції з вікном* (1922), він також зробив конічну, заокруглену поверхню з легким рельєфом на гладкій квадратній поверхні (див. Архипенка *Жінка з віялом*, раніше в колекції Г. Фалка).

Дивно, з якою швидкістю інформації про європейський мистецький світ доходили до Росії і України. Наприклад, Архипенко створив свою скульпто-малярську композицію *Жінка біля дзеркала* 1914 року, і вже наприкінці 1915 року Клюн відтворив аналогічну конструкцію під назвою *Кубістка біля її туалетного столика*.

У 1912 році Єрмилов післяв вісімнадцять праць на харківську виставку АРМУ (Асоціації революційного мистецтва України), якої він був активним членом. Серед них було шість експериментальних композицій, п'ять вивісок з літерами, чотири краєвиди, два комерційні плякати (*Червоний цукерочник* і *Читайте книжки В. Поліщука*) і один натюрморт. Поминаючи вивіски з буквами і плякати, ці праці склалися з різних елементів — олійних фарб і дерева, скла, міді і емалі. Єрмилов робив сміливі сполучення форм і кольорів, доказуючи засяг своєї майстерности складної техніки малярської фактури. За опінією Зіновія Фогеля, праці Єрмилова "вражали своєю віртуозністю, наглядною майстерністю способу трактувати матеріяли та безпоміжним смаком, з яким була підібрана і сполучена якість матеріялів"¹⁸ — не згадуючи багатства Єрмилової палети, що складалася з 350 відтінків основних кольорів. Єрмилов також брав участь в Першій всеукраїнській виставці, влаштованій з нагоди "десятої річниці Жовтня" в Харкові в листопаді 1927 року. Тут він виставляв дещо з показуваного вже в АРМУ. Але хмари бурі почали збиратися над конструктивістами, і, поминаючи Єрмилова, інші учасники виставки стримувалися показувати так звані "формалістичні" праці.

Не без розпачу Єрмилов пробував працювати над "утилітарно-виробничим" мистецтвом. 1929 року він намагався звернути свої зусилля в сторону театру — ланки мистецтва, в якій українські мистці 1920-их років були неперевершеними, завдяки своїм вібруючим прикрасам, винахідливо і по-новому спорудженим рухомим частинам сцени, розкішності костюмів і сміливості декорацій.¹⁹ Єрмилов зробив для незреалізованої вистави *Лісової пісні* Лесі Українки серію костюмів і декорації. Його остаточні, але марні намагання повернутися до вільної творчости були під час останніх років його життя. 1961 року він зробив проєкт "Монуменга епохи Леніна". Легкий і чудовий формою, нагадував він своєю концепцією бронзу Ліпшица *Купальник* з 1915 року (Музей і сад скульптури Гіршгорна, Вашингтон). 1967 року він спорудив показний і цікавий макет пропам'ятного музею Пікассо — циліндрична форма з високою підставою, вміщена на верхньому прогоні сходів, що мали служити за декоративний фундамент цілого будинку. На жаль, ці проєкти ніколи не були здійснені, не зважаючи на те, що в них Єрмилов залишився вірним своєму

18. Там таки, стор. 18.

19. У збірці театральних проєктів панства Н. Д. Лобанових-Ростовських переховуються деякі дуже рідкісні декоративні праці українських мистців: М. Андриянка, А. Богомазова, В. Меллера, А. Петрицького і Олександри Екстер.

бездоганному відчуттю пропорції, точности лінії і гармонійної сполуки всіх частин в одну цілість.

Якщо прізвище Ермилова і ще деяких його товаришів-українців — Богомазова та Петрицького — до деякої міри відомі на Заході, то це тільки тому, що свого часу їхні праці тут виставляли. На жаль, до сьогоднішнього дня праці та прізвища передових українських мистців далі лишаються незнаними в їхній власній батьківщині. Там їхні праці лежать сховані під трьома замками.

Переклад з англійської Оленки Певної

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ

Богдан Певний

Українське образотворче життя скупчене в трикутнику Торонто—Чикаго—Нью-Йорк з відгалуженням у Філадельфії. Хоч Дітройт розташований у центрі цього трикутника, вістки про творче життя в ньому, зареєстровані нашою пресою, доволі скромні. Тому несподіванкою було рішення мисткині **Людмили Морозової**, що постійно мешкає в Гантері біля Нью-Йорку, влаштувати саме в Дітроїті свою ретроспективну виставку, яка й відбулася там від 11 листопада до 18 лютого минулого року. Вона надзвичайна балянсом її творчої спадщини. Людмила Морозова закінчила Київський художній інститут, де була ученицею відомого мистця та педагога Федора Кричевського. Сьогодні вона чи не єдина представниця школи чисто українського ліричного імпресіонізму, напряду, що ще донедавна суцільно панував на наших виставках. Її суб'єктивна творчість зосереджена на краєвидах, хоч раніше вона пробувала, не без успіху, малювати портрети та komponувати. Повна подиву гідної енергії, завжди з нерозлучною палітрою, вона змальовує своє довкілля з притаманною їй легкістю пастелевих кольорів. Більше сотні виставлених нею картин наочно розказують про місця її перебування — Україну, Грецію, Америку. У способі виконання немає суттєвої різниці, хібащо її сьогоднішні картини втратили вчорашню дослівність натуралізму на користь узагальнення. Тому недоречно ділити її творчість на періоди, як це було зроблено в каталозі виставки. Вони скоріше вказують на місце виконання, як на еволюцію стилю.

Грудневі виставки малярських праць **Ольги Дядинок** і **Галини Мазепи**, представниць нашого старшого мистецького покоління, завершили доволі різноманітний український нью-йоркський мистецький 1983 рік. Хоч їхнє малярство не різниться особливо якістю, проте вони стоять на різному рівні в реєстрі наших мистецьких здобутків. Перевага Галини Мазепи в логічності та послідовності пройденого шляху, протилежному до частих змін у цілеспрямованості недовершених шукань Ольги Дядинок. Несправедливо порівнювати творчість мисткинь на основі їхніх грудневих виставок, бо виставка Галини Мазепи в Українському Інституті в Нью-Йорку — це ретроспективний підсумок її життє-

Галина Мазепа, *Вранці встала, личко вмивала...* (олія, 72 x 122 см., 1952)

вого дорібку, посилений розкішно виданою напередодні виставки монографією. Індивідуальна ж виставка Ольги Дядинок в нью-йоркській галерії Об'єднання мистців українців в Америці (ОМУА) — це ще один черговий показ проробленого нею за останній короткий реченець. Порівнювати їх спонукує випадковий збіг обставин — вернісаж обох виставок відбувся у той сам день, 4 грудня, з очевидною некористю для Ольги Дядинок, і (і це головне) споріднення їхньої ранньої творчості. Отож порівняймо їхню творчість не з позиції того, що ми тепер спостерігаємо, а з досвіду попередніх років.

Свого часу вирізнялася Ольга Дядинок низкою композицій на мітологічні народні теми, яку вона виконала під помітним впливом малярства її покійного чоловіка Василя Дядинюка (1900-1945), апологета неовізантійського стилю. Ці композиції були зенітом її творчості, не зважаючи на всі застереження до того, як вона використовує іконографічні елементи. Її сьогоднішнє малярство несподівано сповнене шукань відкритих іншими та забутих істин. Еклектика її сучасних шукань обезцінює прояви талановитості — пора підсумків непригожа для вправ.

З відходом у небуття корифеїв сучасного українського мистецтва, що ділили з нами долю та недолю життя поза межами України — Олександра Архипенка, Михайла Нечитайла-Андриєнка, Олекси Грищенка — Галина Мазепа належить до жменьки репрезентативних мистців. Хоч була вихована в Празі й прожила другу половину свого життя у Венесуелі, Галина Мазепа зуміла зберегти у своїй творчості запашність народного мистецтва, оминувши

несмак побутового натуралізму і поєднавши народне з сучасним. Цю аномалію, позитивну своїм вислідом, Галина Мазепа завдячує своєму рідкісному природному відчуттю композиції, візантійській чіткості лінії, площинам споріднених кольорів, оригінальності задуму. Її глибоко жіноче відчуття такту робить часті еротичні натяки в сюжетах сприйнятливими навіть для найцнотливішого цінителя. Велика заслуга Святослава Гординського у виданні монографії творчості мистця, яка чекає на окрему рецензію. Одначе цілість виставки лишає солодкавий присмак. Аж до пере-сади вона декоративна, позбавлена справжніх проблем. Можливо це під враженням строкатої червені вітражеподібних картин її пізнішого періоду творчості, менше переконливого від світло-тійей містики її ранніх зламаних кольорів. Її попередню та сьогоднішню творчість прикрашують образи життерадісних дівчат, привабливих як свіжі дозрілі яблука. На жаль, залі Українського інституту, розташованого в імпазантній історичній будові, в їх теперішньому стані цілковито непридатні для мистецьких виставок. Вибагливий інтер'єр забуває своєю розкішшю все неспівзвучне з чудовою архітектурою, не кажучи вже про погане освітлення та спокусливу принаду традиційного буфету, чомусь обов'язково приміщуваного в самому центрі виставки.

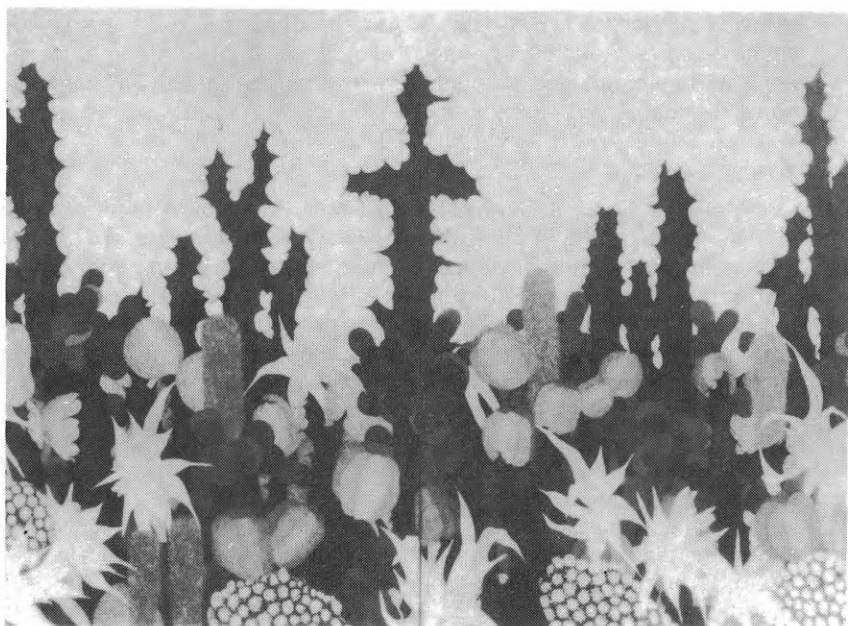
Спільні виставки бувають різні. Виставлені на них праці здебільшого єднає одне творче прагнення. Мені невідомо, чи були знайомі між собою за життя і чи поділяли погляди на мистецтво **Юрій Чорний** та **Ярослав Паладій**, але січень проходив в галерії ОМУА в Нью-Йорку під знаком їхньої спільної посмертної виставки. Можливо, судячи з виставлених праць, їх єднала спільна схильність до реалізму, хоч реалізм може бути настільки різним, наскільки різною була їхня творчість.

За життя Юрій Чорний був скромною, замкнутою людиною. Мало хто знав, що він малює, і ще менше людей знало, що малярство вивчав він у віденській Академії мистецтв. В Америці він працював креслярем, і його високо цінили за копітку роботу. У вільні від праці хвилини він малював. Таким самим, яким було його життя, залишив він за собою своє малярство — інтимне, безпре-тенсійне, пригашене, повне елеґії. Не було кому розпалити в ньому вогонь, розвинути його безсумнівний талан. Малював він портрети близьких йому людей, пейзажі йому тільки відомих закутин. Якщо натуралізмом ми називаємо змагання наблизитися до найточ-нішого змальовування природи й людини та передавання усіх по-дробиць форми й матеріалу, то Чорний був натуралістом у повно-му розумінні цього слова. Одне можна з певністю сказати про Чорного: він був щирим із самим собою.

Протилежним до Чорного мистцем був Ярослав Паладій — людина, що не бажала коритися своїй долі та постійно відчувала глибокий жаль, що його забувають. У тому жалі пройшло його життя — задуми перевищували можливості. Працював він, як і Чорний, в реалістичному напрямі, але його реалізмові були притаманні героїчні прикмети. Мистецтво він вивчав у Букарешті. Маючи більше схильності до скульптури, ніж до малярства, він робив проекти надміру грандіозних пам'ятників, здійснити які було неможливо не тільки через нашу бездержавність, але й через їхній віджитий стиль — рельєф з імітації бронзи *Князь Ігор*, гіпсовий макет пам'ятника *Гетьман Іван Мазепа* тощо. Паладій чомусь зменшував монументальні полотна до малих форматів — як наприклад, копія технікою піографу картини Миколи Івасюка *В'їзд Богдана Хмельницького до Києва*. Кидався від скульптури до малярства, від малярства до графіки й навіть видав ілюстровану книжечку *Українська абетка*. Після праці над українською буквою, проробленої Юрієм Нарбутом, Василем Кричевським і Яковом Гніздовським, схвалити абетку Паладія було б усе одно, що повернути колесо історії розвитку нашої графіки до доби провінційальності, яку саме завдяки згаданим графікам нам вдалося перебороти. Загалом саме неприховане намагання переконати глядача в надприродній силі своїх сюжетів — це те, що робить героїчний реалізм Ярослава Паладія нудним. Добрий реалізм вимагає великої майстерності, і цю майстерність легко розпізнати.

З виставки Чорного та Паладія перейдемо до недалеко розташованої маленької галерії "Маяна", на тому ж нью-йоркському "Подолі". Тут експоновано шість дерев'яних різьб з релігійною тематикою лемківського різьбаря **Михайла Стафиняка** з Польщі. Наша надія вдихнути тут подув свіжого вітерцю невдовзі розвіялася, не тому що виставлені різьби виконані в уже знайомому традиційному народному стилі і не тому що нам вже довелося раніше бачити десятки подібних різьб. Наші надії не виправдали себе саме тому, що Стафиняк представлений тут убого, лише принагідними працями. Артист вивчав різьбу в Закопаному, у відомого в Польщі українського різьбаря Григорія Печуха. Хоч народився він на польських західніх землях, у місцевості Бруйце (куди були переселені його батьки із західньої Лемківщини), він зберіг любов до традицій рідного народу, що спонукало його творити в народному лемківському стилі.

Аркадія Оленська-Петришина, *Каліфорнійський город* (олія, 68"×106", 1983)

■

Від 4 лютого до 18 березня в мистецькому музеї містечка Моррістаун в Нью-Джерзі відбулася вже друга виставка праць дуже активної мисткині **Аркадії Оленської-Петришиної**. На виставці було виставлено вісім надзвичайно великих її полотен, які вона називає "енвіронментальними". Мені невідомо, чи вона ними хоче створити нове оточення, чи передати те, що вже існує. Величина полотен і їхня подібність до шпалер спонукує прийняти перше за правдиве. Як правило, панó Оленської-Петришиної щільно заповнені тропічними рослинами, їхнім листям і галуззям. Цим разом перед серед них ведуть кактуси, в яких дехто добачує людські прикмети. Двовимірні, площинні, баз натяку на лінійну чи кольорову перспективу панó нагадують подекуди побільшені до непропорційної величини вирізки з картин французького примітивіста Анрі Руссо. Можливо, в них є дещо з метафізичності настрою картин Руссо, але ця прикмета в Оленської-Петришиної, всупереч усьому іншому, применшена. Декоративність її картин підказує низку можливостей їхнього застосування в оздобі інтер'єрів. Малярство мисткині не відрізняється особливою емоційністю. В минулому Оленська-Петришина, учениця відомих американських

мистців Роберта і Вільяма Безіотіса, була прихильницею абстрактного експресіонізму часу його зеніту й лише після його загибелі почала шукати за предметом. "Енвіронментальні" картини вона малює з 1977 року.

"Канада очима Курилика" — під такою назвою відкрилася ще 23 січня цього року в Манітобському музеї людини та природи в Вінніпезі велика пересувна виставка картин **Василя Курилика**, відомого канадського мистця українського роду. Виставка має об'їхати 13 канадських міст. Кураторка виставки Джовн Миррі чомусь вибрала для виставки з велетенської спадщини Курилика 50 краєвидів, хоч зображення природи найменш притаманне творчості мистця, головна увага якого зосереджена на людині. Українській громаді Курилик відомий як літописець життя українських поселенців-піонерів у Канаді. Але він реєстрував у своїх картинах життя не тільки українців, тому зовсім слушно заслужив собі звання співця багатокультурности Канади або інше ім'я, яким його часто називали — Брегеля Канади. Одначе, щойно в сьому річницю Куриликової смерти (він помер 3 листопада 1977 року) канадський мистецький естаблішмент визнав його одним із великих канадських мистців.

Весною 1970 року туга та цікавість перемогли вагання й логіку і після чвертьсторичної розлуки я поїхав на Україну. Я ніколи не нарікатиму на своє рішення, бо, попри всі розчарування та нехт до наявного там ладу, я відвідав найчарівнішу країну світу — землю своїх дідів і прадідів. Для мене це не була звичайна собі подорож. Це було паломництво у святі мені місця, в місця мого коріння: в нашу столицю золотoverхий Київ, Дніпро з Шевченковим Каневом, княжий Львів, блакитні Карпати, Чорне море в Одесі та Криму, безконечні степи, Запоріжжя, козацьку Хортицю, річку Самару, Харків і місто моїх батьків — Полтаву. Я познайомився з сотнями людей України, з українськими мистцями, у грудях яких б'ється таке ж українське серце та мрії яких збігаються з моїми. Мені щастило, що у цю подорож з нами вибрався й Курилик. Він зробив на мене враження простої, скромної, трохи необтесаної, соромливої та неповороткої людини, яка, проте, над усе поділяла зі мною мій ентузіязм подорожі. Я відразу зрозумів, що малярство — це для нього засіб, за допомогою якого він хоче розкрити глядачеві основи правди життя. Він був глибоко релігійною людиною, але його віра не була ортодоксальною вірою, а скоріше вірою первісних християн. Відлітаючи літаком з Відня до Києва, він, наприклад, наполягав на тому, щоб піти до сповіді й причастя. Мистецтво він намагався використати для своєї місіонерської праці. Лише цим можна пояснити його головний малярський твір

Василь Курилик, *Великдень в Борівцях* (гваш, 1970)

— цикл з 160 картин *Страсті Христові за св. Матвієм*. Сам Курилик розказував, що був у його житті час, коли в нього настала повна сліпота. "Я думав, — розказував Курилик, — що це фізична сліпота. Але, коли я звернувся за порадою до психіатрів і духовних лікарів, я переконався, що це була лише сліпота духу: в мене не було віри. Відшукавши віру й ставши справжнім християнином, я знайшов також зір і міг почати цей твір".

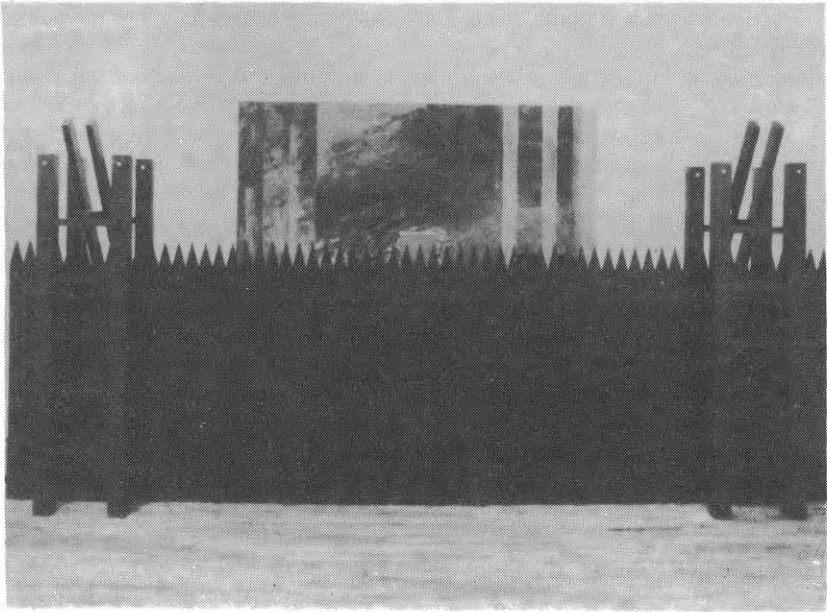
Як відомо, Курилик народився в Алберті в Канаді, 1927 року, в родині переселенця з села Борівці, у Кіцманському районі на Буковині. Курилик намалював серію картин з життя свого батька та зі своїх дитячих років, з яких канадська СіБіСі зробила фільм. Курилик висвітлював цей фільм і діапозитиви з картин *Страсті* всюди, де тільки йому це було дозволено — в Києві, Львові, Харкові. Під час перебування у Львові йому дозволили відвідати батьківське село Борівці, де йому люди подарували світлини священня пасок із щойно минулих Великодніх Свят. На основі тих світлин мистець відразу ж, навіть ще під час подорожі, намалював картину, на розпуку нашим наглядчачам. Взагалі Курилик малював де тільки міг — у Сурамі в Грузії він намалював картину *Останні хвилини життя Лесі Українки*, а на Массандрівському кладовищі в Ялті зробив рисунок могили та пам'ятника Степанові Руданському. У Києві він подарував Музеєві Тараса Шевченка картину *Дух Шевченка в Канаді*, на якій золоте сонце ogrіває канадську

землю блакитно-жовтими смугами проміння. Курилик не був малярем у традиційному розумінні. Його метода малювання різко відрізняється від загальноприйнятої. Він не користувався фарбами, щоб ними моделювати, а покривав кольором прецизно виконаний рисунок, і тоді на кольорові площини наносив тіні та перспективу. Курилик був надто освічений, щоб бути примітивістом, і надто наївний, щоб бути магічним реалістом. Його творчість зворушливо проста й тим беззастережно переконлива.

В Нью-Йорку, у серці Мангеттену, навколо парку Вашингтона, розгорнулася мистецька Мекка, американський Монмартр — Грініч-Віллідж. Тут, поруч Нью-йоркського університету, ще від часів Марка Твейна й перед ним поселювалися малярі й скульптори, поети й письменники, драматурги й актори, композитори й музики, мистецтвознавці й журналісти — взагалі всі, хто мав яке-небудь пов'язання до таємничих муз. Процвітала богема. На жаль, як і скрізь, цей мистецький квартал став притулком для авантюристів, наркоманів, гомосексуалістів, одним словом, усіх, хто втікав від "реальності" життя. Середовище "цікавих" людей примагнювало маси туристів, а за ними людей сумнівних намірів, які бачили тут можливість легкої наживи. Почали зникати маленькі ремісничко-мистецькі крамнички, інтимні каварні, експериментальні театри, дешеві студії; на їхньому місці з'явилися дорогі ресторани, крамниці з сувенірами, фешенебельні апартаменти. Мистцям тут більше не було місця, і вони поволі почали пересуватися на південь, де височіли кам'яниці закритих фабрик. Тут поруч Грініч-Вілліджу постав новий мистецький квартал — Соґо. Відновляючи просторі приміщення спорожнілих фабрик, мистці почали відкривати нові ґалерії — часто на кооперативних засадах. Закипіло нове мистецьке життя — можливо інтенсивніше від попереднього — і історія почала повторюватися. В одній з таких ґалерій ЕйАйАр з кінцем березня й початком квітня цього року проходила виставка робіт молоді, але вже знаної в поступовому американському середовищі мисткині **Дарії Дорош**.

Дарія Дорош творить картини (краще сказати б композиції, бо картини становлять лише частину її творів), які ставлять питання про пов'язання між мистецьким об'єктом, глядачем і простором, у якому глядач й об'єкт перебувають. В минулому на своїй виставці 1982 року Дарія Дорош робила досліди у цьому напрямі, створюючи для своїх абстрактних картин оточення побільшеними фотографіями інтер'єрів, або ставлячи біля них предмети ужитку. Процес творення нею картини протилежний загальноприйнятому — вона малює картину для оточення або суміжного об'єкту, наносючи на неї натяк на його форму. На теперішню виставку

Дарія Дорош, *Картина за перелазом* (олія, 46" x 86", 1984)

Донна Робертсон, *Перелаз* (дерево, 1984)

Дарія Дорош підготувала композиції з чотирма архітектами — Гаріет Баларан, Елізабет Діллер, Мері Перхінські і Донною Робертсон. Кожна з архітектів створила окреме "середовище" для абстрактних картин мисткині — дерев'яне лігво, над яким повішена абстрактна картина, дзеркало з лінією заглибленого перегину, що має викликати роздумування над перспективою, старосвітський письмовий стіл, між скриньками шухлядок якого вміщений маленький абстрактний етюд, високий перелаз, який майже цілкомовито закриває абстрактну картину. Ці композиції дійсно можуть бути предметом розмов, дискусій, суперечок на тему пов'язання простору з об'єктом та ролі мистецтва в цьому взаємопов'язанні. Однак, якщо говорити про тривалий мистецький твір, то тут його немає. Попередня мистецька генерація намагалася виявити світ своїх підсвідомих емоцій, розливаючи розпушені фарби на простягнені полотна. Нове ж покоління перейшло в світ концепцій, в якому драма перейняла ролі традиційної декоративності малярства. Можливо, тут ще можна говорити про творчість, але в ній більше немає майстерности малярського ремесла.

■
Це було влітку минулого року. Дошкульна вологість американ-

ського літа спонукала нашу ескападу з розігрітого міста в гірську прохолоду. В'юнкий шлях меандром крутився межі гір. За вікнами мигавкою пролітали Кетскільські бескиди, нагадуючи залишені Карпати. Тут подібні крутежі й лисі полонини, тільки шпилькових дерев бракує — всюди заглушений листяний гай. Обманлива уява малювала карпатські етюди — там дерев'яні церкви Ворохти, Ясені, Коломиї — тут їх міраж у Гантері. Дерев'яна гантерська церква — неначе писанка — суцільні площини стін з плениць, ритм колод кутових врубів, густа мережа гонтового покриття дахів, світлотіні зламів, високоверха баня. Краса її в тому, що вона збудована на народний зразок, де естетика пропорцій залежна від особливостей дерев'яної конструкції. Її архітектором був віковий народний досвід. Гантер — це спомин. Одначе в Кетскільських горах не тільки носталгія — тут і спроба пробудитися, творити. Хоч верхи церкви у недалекому Кергонксоні ще перегукуються зі злетом башт церков Сокирниць, Кострині, Мукачева, сама вона — це двері до нового. "Не можна повторювати всього без змін, того, що вже було, весь час проходити тими самими стежками", — пояснює архітект кергонксонської церкви Радослав Жук. "Вдумлива архітектура виростає з контексту її культури та середовища. Вона не може бути безособовою та стерильною, але так само вона не може бути крикливо еkleктичною. Справжня життєздатна архітектура трансформує есенцію традицій у свіжій, винахідливій і доречній манері". Ми згодні з думками архітекта і навіть приємно вражені сміливими задумами його планування. Хочемо тільки додати, що основною прикметою продуманої архітектури є її функціональність, тобто пристосування до потреб, яким дана будова має служити. Тим часом відсутність апсиди або місця на святилище в кергонксонській церкві створює несприятливі обставини для встановлення іконостасу. Треба особливої винахідливості, щоб задовольнити вимоги східнього обряду та створити гармонію з інтер'єром церкви, що вже існує. На щастя це складне завдання попало в гідні руки мистця **Якова Гніздовського** та будівничого Степана Кіри.

В Кергонксоні на нас чекало розчарування — в церкві ми не застали сподіваного, вже закінченого іконостасу. Нам дали непереконливі пояснення, — говорили про якесь непорозуміння — але іконостасу так і не показали.

Це було влітку минулого року. Недавно ми довідалися, що ікони Гніздовського, замовлені для іконостасу церкви Св. Трійці в Кергонксоні, були вперше прилюдно виставлені в час Великого Посту цього року в Меморіальній каплиці Світ-браерського Коледжу у Вірджинії. Разом з іконами до іконостасу було виставлено ще три праці, з релігійною тематикою, цього ж мистця — *Добрий Пастир* (1954), *Розп'яття* (1955) і *Остання Вечеря* (1956).

Яків Гніздовський, *Благовіщення* (олія, 1983)

Виставку супроводив зразково виданий каталог з багатобарвними репродукціями. Ось що розказала авторка вступної статті до каталога Алієн Лейнг, професорка історії мистецтва Світ-браєрського Коледжу, про ікони взагалі, а про ікони Гніздовського зокрема:

Ікона — це зображення святої особи чи події, створена з наміром наблизити вірних до з'єднання з Богом. Згідно з традицією першою іконою був портрет Богородиці з Дитятком, намальований св. Лукою. На світанку християнства виникла суперечка серед церковної ієрархії. Деякі вважали, що почитання ікон є продовженням ідолопоклонства, інші ж вірили, що ікони відповідні писаному слову в поширенні Св. Письма. Св. Іван з Дамаску намагався

погодити ці дві протилежні думки. Він казав, що не можна уявити Бога, бо це невидне та безмежне єство, але можна зображати Бога в тілі Ісуса Христа. Отже від самого початку свого існування ікона була близька до доктрини уособлення. Полеміка ікоборців закінчилася в середині дев'ятого сторіччя, коли візантійська імператриця Ірина відновила вживання ікон. Цю подію й дотепер святкують православні церкви в першу неділю посту.

Протягом століть встановлено суворі правила про стиль і зміст ікон. Звичайно ікони малювали яскравими та багатими кольорами, як наприклад, блакить зроблена з "ляпіс-лазуру" на золотому тлі, яке миготіло в інтер'єрах, освітлених м'яким світлом свічок і надавало зображенням драматичности. Ікони Гніздовського зберегли червіль і блакить, близьку Богородиці, а його Христос убраний у біле під час Преображення і після Воскресіння. Одначе традиційне золото тла заступлене в нього безхмарим прозорим небом, де блакить непомітно переходить у блакитнобіле та, остаточно, на обрії, в рум'яність троянди, навіваючи спокій і "мир поза всяким розумінням". Безпосереднім продовженням неба є морське узбережжя з безконечним ритмом хвиль і сугестією простору, де море й небо зливаються в одне ціле.

Особи, зображені на візантійських іконах, здебільшого видовжені та до деякої міри безтілесні, зодягнені в матеріал, що спливає вузькими складочками, підкреслюючи їхню несьогосвітню природу. Фігури Гніздовського також стрункі, з похилими плечима та видовженими головами, що сугерує їхню фізичну тендітність. Їхня одежа спадає ніжними заокругленими складками, віддає гідність та ласкавість. М'яко модельовані, з ніжним виразом обличчя, вони чутливо передають традиційну духовну й містичну силу ікони способом, який має значення та силу для глядача двадцятого сторіччя.

Це перший голос про український шедевр, створений Гніздовським. Згодом їх буде більше.

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ПЕРЕД ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ І ТЕПЕР*

І. Коропецький

I

Україна стала політично й економічно складовою частиною Російської імперії в середині вісімнадцятого століття. Від того часу до революції 1917 року вона була інтегральною частиною імперії, а після революції стала союзною республікою СРСР і уряд у Києві формально мав широкі політичні та економічні права. У дійсності право вирішувати зосереджувалося в руках центральної влади у Москві. Республіка не могла мати своєї власної економічної політики, і її інтереси були всеціло підпорядковані інтересам СРСР як цілого. Таким чином Україна продовжує бути економічним регіоном інтегральної економіки СРСР, і такою ми будемо розглядати її далі.

Приєднання України до Російської імперії сталося з політичних причин, як це переважно буває, коли одна нація захоплює іншу, до того часу незалежну. Для СРСР Україна була важливою складовою частиною як політично, так і економічно. Однак полі-

Іван Коропецький є професором економіки в університеті Темпл у Філяделфії.

* Ця стаття є українською версією однієї з публікованих і не-публікованих статей, які входять до збірки під заголовком *Studies in Ukrainian Economics*, що невдовзі з'явиться у видавництві "The Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta". Вона є вступом, змістом та висновком до трьох розділів збірки (інтеграція та зовнішня торгівля, перепливи національного доходу та рівень національного доходу на душу населення). В цих статтях можна буде знайти бібліографію та опис методології обрахунків різних показників. Деякі, включені тут матеріали, були вжиті автором в його статті "A Century of Moscow-Ukraine Economic Relations: An Interpretation", *Harvard Ukrainian Studies*, грудень 1981. Автор та редакторам *Сучасності* висловлює подяку директорів Канадського інституту та редакторам гарвардського журналу за дозвіл використати ці матеріали.

тична аналіза не входить у завдання нашого дослідження. Нас цікавить тут, як вплинув факт приналежності України до цієї більшої політичної та економічної цілоти на економічний розвиток самої України, особливо порівняно з розвитком інших регіонів царської імперії та Радянського Союзу, і в кінцевому результаті на добробут її населення.

Найкраще для аналізу результатів приєднання України до Російської імперії, а опісля до СРСР, на розвиток її економіки, треба було б зробити одне з двох досліджень. Поперше, треба було б відтворити економічний розвиток України як незалежної держави від середини вісімнадцятого століття дотепер. Здобутий таким способом рівень життя населення потім треба було б порівняти з дійсними даними для теперішньої Української РСР. Однак таке дослідження буде важко здійснити. З одного боку, статистичних даних для вісімнадцятого і більшості дев'ятнадцятого століть немає зовсім, а дані для пізнішого періоду дуже неповні. Крім того, треба було б врахувати вплив на економічний розвиток не тільки зросту ресурсів і технологічного поступу, але також і різних історичних подій. Вплив останніх надзвичайно важко оцінювати.

Подруге, екстраполяцію можна б зробити і в протилежному напрямі — від сьогодення до вісімнадцятого століття, порівнюючи результати з дійсними даними того періоду. З тих самих причин, як і в попередньому випадку, таке дослідження не є можливим.

Однак в становищі України в складі царської імперії та її наступника Радянського Союзу є такий фактор, який дозволяє нам звузити нашу аналізу. Революція 1917 року принесла докорінну зміну в політичній, соціальній та економічній структурах на просторах колишньої імперії. Щодо економіки, то ринкова економіка відсталого держави була змінена соціалістичною або точніше — економічною системою радянського типу. В той же час Україна залишалася під політичною та економічною юрисдикцією нової держави. З огляду на продовження підпорядкування України владі Москви, але й з урахуванням зміни економічної системи можна поставити більш обмежені питання: яким був економічний досвід України при новому режимі в порівнянні з дореволюційним періодом? Щоб відповісти на це питання, треба порівняти зміни в економіці України, які зайшли від дореволюційного часу до сучасності.

Пряме порівняння цих періодів тільки для України або зіставлення різниць у цих змінах для України й інших регіонів та інших країн за майже сім десятиліть було б методологічно неправильне. На таке порівняння вплинула б проблема зміни цін у наслідок структурних змін економіки, тобто те, що по-англійськи називають

вається index numbers problem. Щоб уникнути цих труднощів, можна поставити такі два питання: як розвивалася Україна в порівнянні з іншими регіонами при ринковій системі царату і як в умовах радянського соціалізму? Якими міркуваннями визначалася політика центрального уряду Москви при обидвох режимах стосовно України?

Очевидно, щоб відповісти на друге питання, вистачає розглянути лише такі рішення Москви, які мали або виключний, або відмінний від інших регіонів імперії вплив на економіку України. Системні фактори, які мали однакову важливість для всіх регіонів, не будуть включатися в нашу аналізу.

Тут потрібно підкреслити, що будь-яке абсолютне або відносне порівняно з іншими регіонами покращення або погіршення у розвитку економіки України або добробуту її населення не можна приписати виключно змінам в економічній і політичній системах. Цілий ряд факторів, які можуть виявитися не тільки в СРСР, але й у всьому світі, міг по-різному впливати на економіку України. Відразу на думку приходять: не однаковий технологічний поступ у різних секторах, відкриття нових джерел сировини, різниця в зростанні населення, зміна смаків споживання в себе і за кордоном, а також економічна й політична мета центрального уряду в Москві. Засоби економічної аналізи дозволяють належно віднести економічну зміну на рахунок окремих факторів за певного періоду. Тому для цього дослідження ми приймемо, що зміна в економіці України порівняно з тим чи іншим регіоном СРСР була результатом перетворення царської на радянську політичну і економічну систему. Одначе постійно треба мати на увазі, що інші фактори могли також мати суттєвий вплив на ці зміни.

Економічні взаємини, які існують між регіонами певної країни, є багатогранні. Тут ми не маємо наміру обговорювати всі аспекти економічних відносин між Україною і рештою царської імперії чи Радянського Союзу. Також не робимо спроб визначити вплив політичного становища України на зміни в її економіці, які відбуваються повільно — через довший протяг часу, наприклад, згідно з новішими теоріями структурного імперіалізму або імперіалізму залежності. Ми обмежимося з'ясуванням, який вплив мав статус України на постачання товарів і послуг широкого вжитку, на такі питання зовнішньої торгівлі, як її обсяг, географічний розподіл, структура й економічна доцільність; розподіл національного доходу між Україною і Росією за останні сто років; і, врешті, на розвиток її економіки й добробуту населення, як це віддзеркалено в показниках національного доходу взагалі та національного доходу на душу населення зокрема.

Дана аналіза будеється на основі оцінок, виготовлених авто-

ром, а також й іншими дослідниками. Тут основною метою є не так представити нові оцінки різних змін, як інтерпретувати результати зроблених дослідів, тим більше, що покращення наявних оцінок часто неможливе з огляду на брак доступу до першоджерел. Щоб збільшити достовірність наших висновків, будемо будувати наші міркування, скільки це можливе, не на одній оцінці, але на цілому ряді оцінок різних вчених для окремих змін. Тому жадна оцінка не буде прийматися за "правильну", а братиметься до уваги загальна тенденція.

Як уже зазначено вище, у цьому дослідженні Україна розглядається як економічний регіон. Перед революцією основна частина України була окупована царською Росією. Решта України належала Австро-Угорщині; Галичина й Буковина були під безпосереднім урядуванням Австрії, а Закарпаття під адміністрацією Угорщини. Кордони сучасної економіки України охоплюють лише території в межах Української РСР, хоч треба взяти до уваги, що республіка не включає всіх українських етнічних земель. Термін "Росія-СРСР" означає політичні одиниці перед і після революції з центральним урядом у Москві (Петербурзі), назва "росіяни" стосується російського народу, його територія визначається як "етнічна Росія" або "Російська РФСР" після революції. Треба підкреслити, що РФСР — це батьківщина багатьох етнічних груп, не тільки росіян.

II

, Теоретично об'єднання двох або більше раніше незалежних країн повинне сприяти здешевленню виробництва суспільних (їх споживання додатковою особою не зменшує споживання інших осіб) і приватних (усіх інших) продуктів споживання та послуг. Дальше збільшення державного об'єднання повинне ще більше зменшити кошти продукції. Однак об'єднання більшого числа народів в одну національну економіку може викликати між ними напруження з огляду на асортимент і обсяг суспільної продукції, зв'язане з національними почуваннями поодиноких етнічних груп. Цілковито абстрактно можна спекулювати, що СРСР зупинив свою територіальну експансію на розмірах менших, ніж економічно оптимальних, з таких двох причин: поперше, вожді в Москві не хочуть загострювати внутрішню ситуацію через ускладнення, зв'язані з попитом на таку продукцію більшого числа національностей. Подруге, вони хочуть повніше задовольнити такий попит уже включених у СРСР народів. Але історія доводить, що такий попит неросійських народів занедбувався або цілком не врахувався центральною владою вже навіть у межах існуючих кордонів Росії-СРСР.

Виявляється, українці відчули, що їх попит на суспільні продукти та послуги, зв'язані з їх національними почуваннями (політична автономія, культура, традиції) не будуть шановані, якщо Україна буде включена до складу Російської імперії, а потім до складу Радянського Союзу; вони боролися проти об'єднання в обох випадках. Російська імперія і Радянський Союз мусіли застосувати силу, щоб придушити прагнення українців до політичної незалежності як суспільної цінності.

Після приєднання до Росії прагнення українців зберегти і задовольнити свої запотребування на продукцію, пов'язану з їх національністю, були не тільки ігноровані, але дуже часто силоміць замінювалися російськими в законодавчому порядку. Звичайно, ніхто не може сказати, що Москва задовольняла потреби українського народу на суспільні продукти та послуги. Але і тут були винятки. Деякі представники колишньої козацької верхівки через своє служіння царському урядові віддавали перевагу багатству та владі над суспільним споживанням, пов'язаним з їхньою національністю. Так само українські члени комуністичної партії насолоджуються користями під радянським режимом в такій самій мірі, як їх російські однопартійці, як довго вони відмовляються від своїх національних вартостей на користь імперських.

Забезпечення мешканців України продуктами та послугами приватного споживання також було порушене їм на шкоду приєднанням до Росії-СРСР. Цей аспект аналізується тут лише щодо зовнішньої торгівлі України (з рештою Росії-СРСР й іншими країнами світу). Перш за все співвідношення між експортом і національним доходом може бути вжите як показник інтеграції української економіки в економіку Росії-СРСР. Коли порівняти це відношення пересічно за роки 1909-1911 з 1972 роком, останнім, за який таку оцінку можна зробити, то виявляється, що вона зросла з 23 до 38 відсотків. Також частка українського експорту до інших регіонів СРСР зросла з 54 до 77 відсотків. Збільшення торгівлі між Україною та іншими радянськими республіками не обов'язково вказує на її більшу інтеграцію з усім СРСР. У дійсності Україна веде товарообмін переважно з європейською частиною СРСР і дуже мало з іншими регіонами Союзу. Не ясно, до якої міри економічні причини, які звичайно є тривкіші, а до якої міри політичні міркування, які можна легко змінити, вплинули на збільшення цього економічного обміну.

Структура зовнішньої торгівлі України не дуже змінилася за радянських часів у порівнянні з дореволюційним періодом. Правда, Україна вже не є переважно експортером сировинної сільськогосподарської продукції, головне збіжжя, до європейських країн. Вона збільшила вивіз сировинних мінералів та товарів про-

мислового виробництва: вугілля, залізної руди, чавуну до європейських членів Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), важливих для індустріалізації радянського типу. Як і колись, український імпорт з-за кордону складається головне з продукції машинобудування, технічного устаткування, різних транспортних засобів та інших готових продуктів. У самому СРСР Україна вивозить тепер готові харчові продукти і промислові матеріали, головне до європейських частин Російської Федерації, а в заміну отримує товари легкої промисловости, головне текстильні, машини і такі основні продукти, як лісоматеріали і нафту.

Структура і географія розподілу зовнішньої торгівлі України перед революцією і тепер визначалася й визначається не лише економічними міркуваннями. Задовго до революції втручання царського уряду значно впливали на торгівлю України. Податкова і залізнична політика заохочували вивіз зерна до чужих країн. Тарифна політика стимулювала розвиток промисловости Донбасу й переорієнтовувала український попит на промислові споживчі товари (текстиль) з-за кордону до продуцентів у самій Росії. У висліді такого втручання уряду добробут споживачів України правдоподібно знижувався.

Ми можемо погодитися з деякими українськими радянськими економістами, що структура зовнішньої торгівлі республіки є ефективною з поглядів коштів продукції під сучасну пору. Зате ця структура має шкідливий вплив на такі аспекти української економіки, як її продуктивність у цілому, регіональний розвиток України та мінеральну базу, зокрема на видобуток сировини, яку не можна відновити. Ці економісти переконливо доводять, що зміни в структурі виробництва (передумова зміни в структурі торгівлі) є невідклично потрібні. Вони наголошують потребу інтенсивного розвитку машинобудування на Україні — галузь, в якій технологічний прогрес є зокрема швидкий і виробами якої Україна може успішно конкурувати на міжнародному ринку. Одначе український експорт до країн РЕВ є зняряддям, яке прив'язує економіку цих країн до економіки Радянського Союзу. З другого боку, міжреспубліканський обмін України підпорядкований головним цілям економіки Радянського Союзу, у першу чергу швидкій розбудові азійських регіонів Російської РФСР. Таким чином виявляється, що структура економіки України, а тим самим її зовнішня торгівля залишається незмінними так довго, поки не зміниться геополітична мета вождів Радянського Союзу в Москві.

На протязі понад півстоліття перед революцією, періоду, для якого існують дані, вклад України в державний бюджет перевищував бюджетні виплати у висоті понад три відсотки її чистого матеріального продукту. Відплив цих фондів з України під-

тверджується її позитивним балансом торгівлі як з іншими країнами світу, так і з рештою імперії, щонайменше для тих років, обчислення для яких є можливі. Після революції, перед і після Другої світової війни вплив частини національного доходу України продовжувався. Ця частина була тепер більша, ніж за передреволюційних часів; вона коливалася між 10 і 20 відсотками чистого національного продукту, в залежності від періоду та методології обчислення.

На відміну від інших випадків такого перерахунку фондів з однієї країни в іншу або в межах однієї країни з одного регіону в інший — передана частина українського національного доходу привласнюється центральною владою. Вожді в Москві не питають схвалення такої їхньої політики народом України, не платять відсотків за привласнені фонди і не мають наміру їх ніколи повернути.

Коли споживання на Україні було в загальному зумовлене висотою виробленого національного доходу (тобто перед впливом фондів до інших республік), утрата його частини відбивається в першу чергу на рівні капіталовкладів в українську економіку. Частка України в сумі інвестицій усього Союзу за весь радянський період нижча, ніж її частка в сумі всього населення (дещо менше, ніж одна п'ята). Лише за періодів реконструкції по Першій і Другій світових війнах частина капіталовкладів на Україні наближалася відповідно до числа їх населення. Зокрема за останні роки інвестиції на Україні відносно дуже знизилися; наприклад, їх частка в цілому СРСР впала до 13,7 відсотків у 1981 році. Зрозуміло, що відносно низькі інвестиції не дозволяли українській економіці вводити в достатньому обсязі нові технологічні здобутки та модернізувати структуру продукції. Це все негативно відбивалося на темпах економічного зростання.

Однією з можливих причин такого переключення українських ресурсів могла бути потреба розвитку відсталих регіонів Росії-СРСР. Такі міркування стосуються переважно радянського періоду. Дійсно, за післяреволюційного періоду аж до другої половини 1950-их років можна зауважити тенденцію до регіонального вирівнювання економічного розвитку. Використання частин національного доходу з України могло бути тут дуже важливим. Однак від 1950-их років міжрегіональна нерівність знову виявляє тенденцію до зростання.

Альтернативно вплив ресурсів з України можна було б виправдувати з погляду Москви намаганням прискіпити зростання виробництва у всьому СРСР. Цього можна було досягнути, коли б українські ресурси вивозили до регіонів з найшвидшим зростанням продуктивності в Союзі. Однак аналіз інвестицій у проми-

словості та сільському господарстві України, Російської Федерації та Казахстану доводить, що не було кореляції між зростанням продуктивності в цих республіках і часткою інвестицій, яку їм центральні планики приділювали за різних періодів.

Тому що ні регіональне зрівняння, ні максималізація виробництва в Росії-СРСР, здається, не були вирішальними для впливу фондів з України, деякі автори намагалися шукати причин у національній політиці Москви. Вони твердять, що центральний уряд у Москві, який складався переважно з росіян, використовував ресурси України для розвитку російських регіонів. Цю гіпотезу можна поставити під сумнів з огляду на кілька причин. Перед революцією перевищення видатків з бюджету над бюджетними прибутками мало місце у більшості прикордонних губерній, заселених переважно неросіянами, і також у губернії, в якій містилася столиця імперії. Більшість російських губерній, як і українських, платили більше до державного бюджету, ніж вони отримували з нього. Після революції найнижчий життєвий рівень можна бачити саме в російських областях. Інвестиції на душу населення були вищі не в Російській РФСР у цілому, а лише в її азійських регіонах. Нарешті, росіяни становлять приблизно одну п'яту населення України. Будь-яка економічна дискримінація України зачепила б російську меншість в такій самій мірі, як і етнічних українців.

Причини апропріації українських ресурсів центральною владою в Москві треба шукати у військових і політичних планах царської імперії, а потім і СРСР. Перед революцією Україна, як економічний регіон, постачала фонди для поліпшеної інтеграції величезних просторів імперії та побудови залізничної мережі, переважно для військової мети. З цієї самої причини від першої половини 1930-их років СРСР звернув свою увагу на розвиток регіонів Уралу, а після Другої світової війни на розвиток Західного і Східного Сибіру, Далекого Сзоду і Південного Казахстану. Під цю пору рішення продовжувати таку економічну політику зі шкодою для економічного розвитку України можна бачити на прикладі будови Байкало-амурської магістралі і будівництва багатьох територіально-виробничих комплексів в азійській частині Російської РФСР.

Вплив включення України до складу Росії-СРСР та постійної втрати її ресурсів на рівень національного доходу та національного доходу на душу населення України у порівнянні з рештою країни аналізований у цій праці для 1913, 1970 і 1980 років. Щоб порівняти дані для передреволюційного і теперішнього періоду, треба встановити демографічну базу. Тоді як офіційна радянська інформація про сучасний стан населення України є достовірна, не можна сказати цього про аналізований рік передреволюційного

періоду. Офіційні дані радянського Центрального статистичного управління за 1913 рік про населення в межах сучасної Української РСР є приблизно на 10 відсотків нижчі супроти наших власних оцінок, які ми дістали на основі даних царської Центральної статистичної комісії та методології, розробленої американськими вченими Дж. Ліжером і Р. Люїсом, відповідно, 35,2 і 39,1 мільйона. Не зважаючи на факт, що наші оцінки можуть бути дещо перебільшені, вони здаються кращими від даних ЦСУ, щодо яких не подано методології їх отримання. Можливо, що офіційна публікація відносно низької оцінки кількості населення для 1913 року була свідомою спробою радянської влади применшити велетенські втрати населення, які сталися на Україні за радянського панування.

Щоб зробити наше порівняння достовірнішим, національний дохід України за 1913 і 1970 роки обраховувався згідно з тією західньою методологією, що й національний дохід Росії та СРСР. Достовірність оцінок для України не є однакова для цих двох років. Статистична база для Західньої України на 1913 рік є слабкіша в порівнянні з 1970 роком. Результат для 1913 року треба розглядати як не остаточний. Одначе, наше порівняння не може кінчатися 1970 роком. Останнє десятиліття відзначалося значним сповільненням темпів економічного зростання на Україні у порівнянні з іншими радянськими республіками. У висліді сильного зменшення можливостей дістати статистичні дані для України від початку 1970-их років, неможливо зробити оцінки національного доходу України за один з найостанніших років, вживаючи західньої методології. Тому наша аналіза 1980 року мусить бути зроблена на основі офіційної радянської оцінки національного доходу.

Порівняння даних окремо для України і Росії-СРСР на протязі 60 або 70 років було б методологічно мильним, з огляду на вищезгадану "проблему індексів". Тому ми зробили порівняння стану України по відношенню до СРСР під сучасну пору. Щодо населення, то українська частка зменшилася приблизно на 4 відсоткові пункти за обговорюваний нами період. Частка в національному доході зменшилася на 3-4 відсоткові пункти від 1913 до 1970 року. На протязі останнього десятиліття після 1970 року ця частка України зменшилася на додаткові 2 відсоткові пункти. Щодо поодиноких секторів частка України в СРСР змінилася за цей період: у сільському господарстві вона підвищилася на близько 2 відсоткові пункти, у промисловості знизилася на близько 4 відсоткові пункти. Особливо різкий спад можна зауважити у частині інших ділянок матеріального виробництва (будівництво, транспорт, комунікація, торгівля); тут вона спала аж на 6 відсоткових

пунктів. Частина сектора побутового обслуговування зменшилася щодо основних фондів і дещо збільшилася щодо зайнятості робочої сили. Зокрема сильний спад можна зауважити у частці житлового фонду України; він лише за сімдесяті роки зменшився на 2 відсоткові пункти. Логічним поясненням такої зміни значення поодиноких секторів української економіки в економіці Союзу є намагання центральних плановиків зосередити ресурси на швидкій розбудові деяких регіонів азійської частини СРСР.

Національний дохід на душу населення звичайно вважається найбільш загальним показником виробничих можливостей національної економіки, з одного боку, і добробуту населення — з другого. У випадку СРСР, включаючи й Україну, цей показник краще віддзеркалює виробничі можливості, ніж добробут населення. Причиною цього є відносно висока альокація ресурсів в інвестиції і потреби держави. Маючи на увазі це застереження, наші обчислення показують, що Україна значно покращила своє становище порівняно з розвиненими країнами Заходу за аналізований період. Вищість таких країн, як Сполучені Штати чи Велика Британія, в порівнянні з Україною знизилася між 1913 і 1970 роком майже вдвоє. У загальному Україна досягла під теперішню пору приблизно рівня економічного розвитку Італії. У порівнянні з цілим СРСР показник національного доходу на душу населення України збільшився між 1913 і 1970 роком з приблизно 87 до 94 відсотків. Це поліпшення було здобуте радше через зменшення частки населення, ніж зростання національного доходу України. Одначе за сімдесятих років, у висліді значного сповільнення зростання української економіки, співвідношення національного доходу на душу населення між Україною і цілим СРСР повернулося до передреволюційного стану: приблизно до 89 відсотків. У порівнянні з п'ятнадцятьма союзними республіками Україна знизилася зі свого звичайного п'ятого до сьомого місця (після трьох балтійських республік, Російської Федерації, Білоруси і Грузії).

III

Можна зробити висновок, що особливо у відношенні до України регіональна політика царського уряду до 1917 року лишилася в основному незмінною за радянської системи. При обидвох режимах ця політика визначалася геополітичними потребами держави, як їх розуміло і на них реагувало центральне керівництво в Москві. Цей висновок підтверджує передбачення Макса Вебера ще перед утворенням першої соціалістичної держави, так само, як і недавні висновки на теоретичній основі Томаса Вайскопфа, що властиво нема різниці в оборонній політиці між соціалістичною і капіталістичною державами. Більше того, порівняно менший від-

плив ресурсів з України до 1917 року, ніж після революції, доводить, що будь-який регіон може захищати свої власні економічні інтереси перед центральною владою при капіталізмі краще, ніж при соціалістичній системі.

За різного часу на протязі останніх ста років центральний уряд у Москві фаворизував економічний розвиток України, особливо її важку промисловість. Деякі регіони України, переважно сприятливі для розвитку важкої промисловости, використовували цю політику, і тепер вони одні з найкраще розвинутих регіонів СРСР. Існують правдоподібно й інші економічні вигоди (неекономічні переваги чи невигоди лишаються поза завданням нашого дослідження), якими користувалася Україна в результаті того, що вона була у складі Росії-СРСР. На перше місце виходять користі від високомаштабної продукції деяких промислових галузей, можливість для населення емігрувати на території Азії та відносна певність постачання деяких основних продуктів (нафта, деревина). А проте немає сумніву, що економіка України, тому що не була самостійною у ділянках зовнішньої торгівлі, структури господарства і розподілу національного доходу, більше втрачала, ніж користалася з тих вигод. Якби Україна могла приймати економічні рішення у своїх власних інтересах, розвиток її економіки та добробут народу безумовно були б кращими, ніж вона є в дійсності. Як частина цілого, Україна в порівнянні з рештою СРСР заледве зберегла свої економічні позиції, які вона мала перед Першою світовою війною в царській імперії.

Якби Україна була звичайним собі регіоном в етнічно однорідній країні, можна було б сказати, що трактування її центральним урядом було просто несправедливе. Але Україна заселена головне українцями, народом, відмінним етнічно від росіян, панівної нації Росії-СРСР. Більше того, українці не приєдналися добровільно ні до Росії, ні до СРСР. Тому існує очевидна потреба визначити економічне становище України як батьківщини явно окремої національності.

Досить загальне визначення каже, що в усіх випадках, коли існують відносини ефективного панування або контролю, політичного чи економічного, прямого або посереднього, однієї країни над іншою (Бенджамін Коген), — маємо справу з імперіалізмом. Звичайно, згідно з цим визначенням, Україна була колонією Москви на протязі понад триста років. Інше, вужче вияснення допоможе зосередитися на економічній стороні становища України. Згідно з Кеннетом Болдінгом, економічний імперіалізм існує тоді, коли передача національного доходу слабкішої країни сильнішій відбувається під загрозою або при застосуванні сили. Такі нерівні відносини можуть також існувати між регіонами однієї країни,

заселеними різними національностями. Національний дохід передається слабкішим регіоном сильнішому — акт легальний, але не легітимний; саме такі відносини характеризують економічні стосунки між Україною як колонією та Москвою як метрополією.

Тому що Україна зазнала економічних невідгод порівняно з іншими регіонами Росії-СРСР, а в розподілі національного доходу прямих економічних втрат, питання стоїть: хто головне скористав з такого становища? Немає переконливого доказу, що інші етнічні групи, особливо етнічні росіяни, скористали за рахунок українців. Як і в випадку соціальних відносин взагалі, ніякий окремих фактор не може пояснити і таке трактування України. Безсумнівно, всі фактори, які ми обговорили, мали певний вплив на визначення ролі економіки України в Росії-СРСР. Але з огляду на важливість оборонних міркувань як для царської Росії, так і для Радянського Союзу, можна сказати, що державні геополітичні інтереси були домінуючими у вирішенні регіональної політики; це стосується й рішень щодо України.

Ні царська, ні радянська влада не мали парламентарної демократії західного типу. Їхніх керівників не обирали народним голосуванням, а політика цих керівників не відображала компромісу між інтересами суспільних груп та поглядів населення. Точніше, за обидвох режимів політика центральних керівників у Москві відповідала інтересам панівної класи або панівної верхівки. У Російській імперії панівна класа складалася з спадкової аристократії землевласників і військових кіл різних національностей, що спонукало Леніна назвати цей режим військово-февдальним. В СРСР влада над усіма читаннями людського життя монополює зосереджена в руках багатонаціонального керівництва комуністичної партії, режиму, який влучно іноді називають партократією. На мій погляд, відносини між Україною, як економічною колонією, і метрополією в Москві можна визначити виявом інтересів цієї керівної класи або верхівки ("нової класи", згідно з термінологією Мілована Джіласа).

Уряд царської імперії й уряд СРСР, як експоненти панівної класи або правлячої партії, використовували економіку України і вичерпували її ресурси, щоб забезпечити країну мілітарною силою. Бувши відносно безпечною від зовнішньої загрози, ця класа (або верхівка) тримала безпечно владу в своїх руках і черпала значну користь зі свого становища.

СІЛЬСЬКА БЕЗГОСПОДАРНІСТЬ

Ісак Гейбер

"Якщо в цю землю посадити голоблю, то виросте тарантас", — зазначив у записнику Антон Павлович Чехов, маючи на увазі, мабуть, не лише українську землю. Але до української землі цей вислів пасує найбільше.

За офіційною статистикою сільським господарством в СРСР займається десь коло 25% трудящих. В Америці — щось біля 4%, в Ізраїлі — 6%. Але ні для кого не є таємницею, що насправді на радянських колгоспних та радгоспних ланах "прогинаються" (це типовий радянський вираз) не менш 80% радянських трудящих усіх віків та фахів. Лише деякі військові не беруть участі у сільськогосподарській праці, та й то не всі. Військові частини, а особливо ті, що розташовані на Сході, мають допоміжні сільські господарства, відгодовують свиней, корів, виготовляють для них корми. Військові частини в повному складі виїздять двічі на рік до колгоспів та радгоспів, так само як і робітники, вчителі, інженери, науковці... Представники партійно-державної еліти самі, ясна річ, на ланах не упрівають, але до всього втручаються, заважаючи працювати іншим. Отже, й вони, в певному сенсі, займаються сільським господарством. На кожному великому заводі є свій "зелений цех" з начальником та технічним персоналом. Ці люди забезпечують зв'язок між заводом і "підшефним" колгоспом або радгоспом, виготовляють для "підшефних" якесь устаткування, щось для них ремонтують, а головне, надсилають робітників, інженерів та службовців для "шефської допомоги", тобто для праці на полях і фермах. Те саме відбувається в науково-дослідних та проектних установах. Кожний студент відбуває в колгоспі щонайменше місяць на рік. Участь городян та війська в сільськогосподарській праці закінчується щойно взимку. Часом вже й сніг упав, а городяни все ще викопують з-під снігу цукрові буряки — не встигли вчасно зібрати "рясний колгоспний врожай".

Кілька років тому, коли начальство побачило, що й у місті забракло кадрів для сільської праці, вирішили притягти до неї підлітків у віці 14-15 років. Власне, сільські школярі працювали в колгоспах завжди. Навесні та восени в сільських школах майже не вчать, бо сівба та жнива — це "бойове завдання державного

Ісак Гейбер — шкільний учитель з Харкова, був активістом єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. З 1982 року живе в Єрусалимі.

значення". Але міських школярів до сільськогосподарського шефування раніше притягали лише зрідка. Аж ось десь з десять років тому вигадали "табори" праці й відпочинку". Спочатку ці табори були комсомольські, але коли віковий ценз зменшився до 12 років (а до комсомолу приймають лише від 14 років), слово "комсомольські" непомітно зникло. Як правило, міськими дітьми щільно напихають приміщення сільської школи, вільне влітку, а керують працею дітей (безплатно, певна річ, бож це — патріотичний обов'язок) вчителі. Тривалість цього заходу — три тижні.

Якщо навіть абстрагуватися від морального аспекту питання (примусова безплатна праця) та його психологічно-політичного аспекту (покірлива згода людей брати участь у такій праці), то все таки залишається одне запитання, на яке нема офіційної відповіді: як це так стається, що "весь радянський народ" "однозгідно, як одна людина", "героїчно й самовіддано" бореться за рясний врожай за умов нвійпрогресивнішого в світі суспільства, а за морквою, огірками та іншими дарунками землі доводиться справді самовіддано стояти довгі години в черзі без жадної певности, що вдасться щось дістати? Мимоволі згадується сатиричний вислів російських гумористів Іллі Ільфа та Євгенія Петрова, опублікований ними під час чергової кампанії боротьби за чистоту на виробництвах: "За чистоту не треба боротися — треба замітати!" Можливо, й за врожай не треба боротися — треба працювати?

Улітку 1978 року я в групі співпрацівників "табору праці й відпочинку" перебував у радгоспі "Золочівський" під Харковом. Мені пощастило: мене призначили не вихователем, а постачальником, давши завдання постачати продукти до кухні.

Примістили нас в одноповерховому приміщенні сільської школи. Поруч дорогою, брукованою типово радянським кострубатим кругляком, мчать в обидва боки вантажні авта, колесні трактори, мотоциклети... Напруженість руху наче на американському "гайвеї". Особливо багато мотоциклетів: радянський селянин уже зліз з коняки, але ще не вліз у авто.

Напроти школи — цвинтар. Втопившись від мотоциклетного гуркоту, я пішов прогулятися між могил. Читаючи написи на надгробках, я виявив, що не можу знайти жадного мерця, який дожив бодай до мого віку (а мені було трохи за п'ятдесят). Незабаром зустрів, одначе, цілком живу стареньку, яка поливала квіти на могилі двадцятитрьохрічного внука.

— Що це, бабцю? Чому тут такі молоді вмирають? Чи не пошесть яка? Може, холера?

— Таке скажете! Яка холера? Від самогону мруть! Хіба ж раніш так пили, як зараз?

Той по п'янці в самоскид врзався, того по п'янці зарізали, той п'яний втопився... П'ють уранці і ввечір, на праці й вдома, в свята і в

будень. За офіційною статистикою радянські люди доживають пересічно до 70 або й більше років. Маштаб брехні, що її там називають статистикою, можна визначити лише єдиним способом: прогулятися по цвинтарях.

Наступного дня, десь біля п'ятої години по обіді, приїхав я на другу ділянку по овочі для кухні. У бригадира очі червоні, наче троянди, але на ногах стоїть ще міцно. Приїхав я невчасно: бригадир зосереджено матюкає ланкового, який намагається не впасти, схопившись обома руками за тракторне колесо. Виявляється, ланковий ще вранці поїхав до сусіднього села виканючити корми для корів, бо власні корми скінчилися. А село те особливо відоме високими досягненнями в галузі самогоноваріння. (Там за самогон не борються — його женуть). Отже, корови цілий день мукали від голоду так само голосно, як нині волав бригадир.

Далі я дуже стисло подам кілька моїх досить дилетантських спостережень щодо організації тваринництва.

Молоко я одержую безпосередньо в корівнику. Треба підїхати автом впритул до широких дверей, щоб навантажити бідони. Зробити це досить важко, бо клопоть шляху від брукованої дороги до корівника — суцільне болото. Авто загрузло "по дифер", як кажуть шофери. Спритний водій відірвав хвіртку позаду корівника, підклав дошки під колеса, кілька охочих допомогли штовхнути авто — виїхали.

У корівнику кілька жінок працюють, як скажені. Усі тверезі і в білих халатах. Приміщення нагадує сучасне виробниче підприємство. Пізніше, в Ізраїлі, я зрозумів, що тодішнє моє перше враження було оманюю. У корівнику в кібуці один чоловік за допомогою сучасної техніки обслуговує 400 корів. У радгоспі "Золочівський" коло сотні корів пораються десять жінок. Проте, є ще й транспортер для подання кормів та пневматичні автодоїлки. Доїлки працюють, транспортер — ні. Чому? Причина аж ніяк не кумедна. Місяць тому Іван привіз корми і разом із сіном упав у кормоприймач. Його втягнуло транспортером до труби, а потім його витягали звідти по частинах, а деякі частини так і залишилися в середині механізму. Доведеться все розбирати, а без шефів з міста цього не зробити. А коли ще шефи приїдуть... Автопоїлки також чомусь не працюють і доводиться тягати воду відрами. Від старих коромисел через технічний прогрес давно відмовилися, а без них тягати відра важче. Отже, прогрес призвів до того, що жінки в корівнику надсаджуються гірше, ніж за старих часів. Доїлки автоматично не вимикаються, коли молоко перестає надходити. Отже, якщо доярка вчасно не помітить, що доїлку треба вимкнути, технічне диво ссе далі з корови вже не молоко, а кров.

Відра з молоком несуть до приміщення, де стоять бідони. На

підлозі грязюка, гній. На якомусь кийку, що стирчить зі стіни, лежить стісок стерильних серветок, призначених для фільтрування молока. Доярка бере одну серветку, інші падають з кийка на підлогу. Вона їх піднімає і кладе на кийок, вони знову падають. Диво! Витратили мільйони на придбання дорогого устаткування, зіпсувати його також хисту не забракло, а ось на звичайну полицьку для серветок не здобулися! Гуде хмара золотаво-зелених мух. Деякі падають у відро та в бідони. Доярка дістає їх з бідону за допомогою серветки. Серветку (соціалістична заощадливість! викручує над бідonom. Хрускають розчавлені мухи.

Поїхали по огірки! У полі біліють ще не засмагли міські спini. Інтелегентні дами через спеку працюють без кофточок, в бюстгальтерах. Довгастий кандидат наук у спідніх штанцях ("трусах" по-радянському) сидить на дощатій скриньці й кидає до іншої скриньки незугарні витвори мічурінського овочевництва. З іншого боку стирчить велика господарська торба, до якої він кидає кращі огірки. Це — для себе. "Лівий прибуток", як кажуть. Якщо не заберуть, то родина забезпечена на якийсь час огірками. Здогадуюся, що в інституті фізики на час відсутності кандидата наук великий синхрофазотрон довелося вимкнути. Боротьба за врожай — це вам не фізичні фокуси.

Тепер треба дістатися до правління радгоспу й підписати в директора папери на одержання м'яса, круп, борошна. Я не помітив, що біля правління стоять у затінку три чорні "Волги". Якби помітив, не поперся б до кабінету. Відомо, що чорні "Волги" — то партійне начальство. Кагебісти мають білі — своєрідний автомобільний табель гідності.

У великому кабінеті директора столи, розставлені літерою "т", та багато стільців. Ділова атмосфера зі звичайним матом і хмарами цигаркового диму. Присутні завідувач сільськогосподарським відділом обкому партії, його колега з райкому, начальник "зеленого цеху" заводу "Електромашина" та багато дрібних бовдурів. Обговорюють питання про те, як завод "Електромашина" допоможе радгоспові придбати дефіцитну циркулярну пилу. Пили нема й на заводі, але можна спробувати замовити її в Ульяновську. Компенсуючи цю шефську послугу, директор радгоспу мав би наступного тижня взяти на працю лише двадцять працівників заводу замість узгоджених раніше п'ятдесятьох. Директор не погоджується, наполягаючи на тому, що шефська допомога — це патріотичний обов'язок, а не гайдель з компенсаціями. Суперечка триває годину. Нічого не поробиш: "вузьке питання", як кажуть партійною мовою.

Розмова нецікава. З нудьги дивлюся в вікно. Між правлінням та дерев'яною коморою — величезне подвір'я. Чого лише там нема! Просто неба стоять всілякі машини з барабанами,

зубчастими колесами, трансмісіями... Навіть здалека видно, що все це заіржавило й надається, хібащо до металобрухту. Далі купа лантухів з сечовиною заввишки мало не з Карпати. Пам'ятаю, як Хрущов свого часу в численних промовах бубонів п'яним голосом про потребу в сечовині, від якої корови дають більше молока. Іноді він плував сечовину з сечею. Ми тоді гадали, що коли буде ця сеча-сечовина, то відтак буде й комунізм. Шофер Коля пояснив мені, неписьменному, що корові треба на день десять грамів сечовини, подвоєння цієї норми дуже шкодить її здоров'ю, а потроєння — загрожує коров'ячому життю. Хвала партії, на подвір'ї радгоспу приготовано сечовини на три роки наперед. Учорашній дощ розмив коштовний хемікат, і мальовничі струмки розтікаються подвір'ям. Руда корова вислизнула з корівника і з насолодою п'є досягнення хрущовської хемізації. Кричу на подвір'я: "Колю, корова сечовину п'є!"

— Та хай їй грець!

Нарада в кабінеті триває.

Директор, як здається, путящий дядько. Великий, міцний, з шаляпинським басом і руками коваля. У такому вигляді офіційний карикатурист Борис Єфімов тридцятих років малював куркулів. Дати б йому добрий шмат землі та з десяток корів у власність, та без партійного втручання, він дав би сільськогосподарської продукції більше, ніж цілий радгосп, яким він нині керує. Але замість цього він сидить на нараді.

Щоранку в нього "п'ятихвилинка" на півтори години. Він нікому не довіряє й усі вказівки, навіть найдрібніші, дає особисто.

— Слухай, Мотрю, як поїдеш на ділянку, поклич Петра, подивися, щоб не був "бухой" (тобто п'яний), хай мотає до міста по цвяхи. Він знає куди. Якщо цвяхів нема, хай візьме, щоб не їхати порожнім, тару зі складу. Перевір кишені, щоб грошей з собою не мав... Горпині скажи, хай завтра виходить доїти замість Марії. Марія сина до війська виряджає. Випиши їй п'ять кіло м'яса, я підпишу.

І так дванадцять годин на день з кожної найменшої проблеми. А господарство в радгоспі немале.

Директор мені рішуче подобається. Справжній трудар. О шостій ранку він уже на праці. Бігає, матюкає, дає вказівки, перевіряє виконання. Іноді і сам своїми ведмежими руками хапає вила, лопату або кермо авта. Одного разу прийшов я до правління, бо треба було щось підписати — аж там нікого нема. Де люди? Виявляється, директор погнав усіх паперових працівників сіно косити. Адже треба корів годувати! Хто знає, коли ще з Америки корми привезуть!

Права рука директора — секретар парткому або просто парторг. Не знаю, чи має він якісь чітко визначені обов'язки, але

він, як представник партії, встромляє ніс до всіх без винятку справ. Крім того, він організує політнавчання та наочну агітацію. Завдяки йому в радгоспі на кожному кроці всілякі гасла і плякати нагадують, що треба сумлінно працювати і з ентузіазмом, точно і вчасно (як на війні) виконувати рішення партії. Двічі на місяць усі (крім простих селян, звичайно, бо прості селяни, як "проли" в Орвела, можуть уникати політзайнять) сидять по дві години й слухають про "животворяще вчення", про "пролетарський інтернаціоналізм" та про "найвищу форму демократії". Крім того, час від часу інформують про те, чому Рейґен розпалює світову війну і як сіоністи перевершили нацистів у звірствах.

На прохання парторга я написав на червоній стрічці щось про історичні ухвали партії. За це він запросив мене на пляшку. Випили добряче і, як звичайно під чарку, загомоніли про все разом. А про що може говорити парторг під чарку? Ясна річ, про баб та про горілку, а ще й трохи про сільські справи. Суть парторгової думки нескладна: усі дурні, а мене, розумного, не бажають слухати.

— Ти людина міська, нашої селянської справи не розумієш, але я тобі поясню. Ось дивися. У нас у радгоспі за штатом 1000 корів. Це державний плян, отже, так має бути. Ми — господарство не м'ясне, а молочне. І маємо завдання, щоб кожна корова давала три тисячі літрів молока на рік. І дають. Щоправда, в Канаді корову, яка дає менше, ніж п'ять тисяч літрів на рік, ріжуть, бо тримати її не вигідно. Але то в Канаді. А ми, брате, Расея! У нас так. Отже, я кажу, вони дають навіть більше, ніж три тисячі літрів. А пересічно виходить менше. Чому? Тому, що доїться не вся тисяча, а лише вісімсот. Інші — ялові, корми зжирють, а молока не дають. Ось як!

— То заріжте їх. М'ясо буде.

— Бач, наскільки ти не визнаєшся! Ти, бачу, розумна людина, але дурак! Хто ж нам дозволить поголів'я дійних корів зменшувати?!

— Алеж вони недійні!

— Не важить. За пляном вони дійні. І за статистикою теж. І ніхто не дозволить доповісти нагору, що поголів'я дійних корів раптом скоротилося на двадцять відсотків. Тут тобі радянська влада, а не капіталістична анархія виробництва. Навіть якщо корова здохла, треба вміти її списати й замінити телицею. Акт про списання має підписати районний зоотехнік. В нас нещодавно корова ногу зламала. Що робити? Протез для неї замовляти? Ясна справа, зарізати треба. Телефонуємо зоотехнікові, а його нема. Де він? Біс його знає! Три доби шукали. А в корови гангрена, кричить, шкода її. І не лише корови шкода, а й м'яса. В нас, знаєш, робітники тільки чекають на такий випадок: є можливість купити м'ясо. Нарешті, з'явився зоотехнік. — Де ти, голубе, валандався? —

У Богодухові, дочку одружував. Ну, зарізали корову, а м'ясо до їжі вже непридатне. Повезли до міста, хотіли до зоопарку продати. Та де там! Кажуть, наші леви такого, що ви їсте, не їстимуть, а коли воно вже для вас непридатне, то для нас і поготів. За левів іноземною валютою плачено. Що робити? Поховали корову, наче панянку.

— Слухай но, — кажу. — Поясни мені таку річ. У вашому районі є маслозавод. Я у вашій крамниці купував сметану з вашого маслозаводу Але масло — у міській обгортці. Чому ж ваш маслозавод не виробляє масла?

— Бач, про що знати закортіло! Та це ж державна таємниця!
— ?!

— Ну, добре. Ти — своя людина, тобі можу розповісти. У Радянському Союзі виробництво масла найсуворіше втаємничене й дозволяється лише обласним молочним комбінатам. Як за сіма замками. Ми туди веземо вершки, а масло одержуємо з міста. У чому таємниця — це лише особливі люди знають. Кажуть, якийсь учений за це державну премію одержав. А що вони там до масла відповідно ще й своєї технології додають — то державна таємниця. Без цієї технології ти б масла місяцями б і не бачив. Ну, гаразд, вважай, що цієї розмови не було. Бож ми тут забагато розбазікалися з п'яних очей. Щоб хтось не почув!

— Зачекай. Поясни мені те, що не є державною таємницею. За центральною садибою я бачив величезну купу картоплі, яка гние. Мабуть, тон з десять.

— Не десять, а шістьдесят п'ять. Два вагони. Це не картопля, а насінний матеріал. Щоб картоплю посадовити й виростити. Зрозумів?

— Зрозумів... Тобто ні, не зрозумів. Чому ж це гние?

— А ось чому. Ми вирощуємо картоплю, а насінний матеріал — це не наш фах. Американці, між іншим, так само роблять. Так вигідніше. Насінний матеріал нам привозять з спеціалізованого радгоспу, з Кубані.

— Второпав. Але чому цей матеріал гние?

— Вони надіслали не той сорт. Нам цей сорт не заплановано. Ми відіслали назад, а в дорозі він почав гнити, вони не прийняли, а надіслали нам назад. Як у футболі.

— Що ж тепер?

— Тепер — нічого. Згниє — спішемо. У нас, брате, все списується. За законом.

"Літературна газета" іноді виявляє показний лібералізм і друкує статі на такі теми. Пам'ятаю статтю під назвою "Гнилизна". Саме про картоплю. Автор журився з того приводу, що хтось сконструював досконаліше овочесховище, але через бюрократизм і далі будують сховища за старими проектами. У статті

наводили, зокрема, величезні цифри втрат картоплі під час збирання, транспортування та зберігання. Відсоток вкраденого автор не наводив. І мав рацію: адже вкрадене напевно не пропадає, а потрапляє на чийсь стіл. Виходило, що загальний відсоток втрат картоплі сягав десь до вісімдесятьох. На щастя, для шлунків радянських людей існує ще приватний (тобто, формально не приватний, але фактично саме такий) сектор, який вирощує цілком їстівну картоплю. Коштує вона втричі дорожче, але саме її їсть радянська людина. А та картопля, яка в крамниці, майже неїстівна — чорна, мокра, гнила й смердюча.

Далі парторг яскраво змалював, як обласне й районне начальство керує колгоспами й радгоспами.

— Найгірше, коли лани твого господарства розташовані поблизу від дороги. Начальство малими шляхами не їздить, полюбляє асфальт. Побачить у вікно чорної "Волги" незібрану пшеницю й негайно — наказ, при тому суворо із матюками: "Чому досі не зібрали? Щоб миттю!...: А за нашим розумом її треба збирати щойно за кілька днів. А він: "Я т-тобі покажу кілька днів! Я тобі покажу, як жити за твоїм розумом! Я тобі... мать-перемать! Негайно зібрали! Уночі працювати!" Або голова обласної ради за сівби їздить областю і всюди чорно матюкається. "Скільки маєш одиниць тракторного парку?" — "Десять". — "А чому в полі лише сім?" — "Бо два — це бульдозери, а один, даруйте, на ремонті". — "Я тебе відремонтую! Щоб завтра всі десять були в полі!" І не пробуй сперечатися...

На безкраїх просторах великої Російської імперії працюють мільйони людей — дітей, робітників, колгоспників, інженерів, кандидатів наук і відмінників бойової та політичної підготовки. А Центральний Комітет ухвалює нові й нові рішення про дальше зростання, підвищення й поліпшення, а також про купівлю продуктів за кордоном, в капіталістів, які остаточно загнивають і розкладаються. А тим часом з голоблі, встромленої в український чернозем, може вирости добрячий тарантас.

ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Всеволод Ісаїв

На дуже поверховий погляд вклад Вячеслава Липинського в суспільну думку може виглядати як праці публіциста, спрямовані на розв'язку специфічних питань того часу. Одначе, вистачить прочитати навіть частину його праць, щоб побачити, що Липинський був насправді суспільний і політичний мислитель, який у дискусії над живими питаннями українського існування розвинув соціологічну теорію про державу та державне будівництво.

У цій статті я спочатку коротко схарактеризую методу теоретичного думання Липинського; далі стисло представлю соціологічні теорії того часу, які можна вважати тлом або джерелами впливу на думку Липинського; в дальшому вирізю найважливіші передумови чи тези теорії Липинського і, врешті, постараюся представити та проаналізувати головні аспекти його теорії як такої.

Політична соціологія Липинського висловлена переважно в його книжці *Листи до братів-хліборобів*, написаній між 1919 і 1926 роками. Крім того, книжечка Липинського *Релігія і церква в історії України*, видана 1925 року, та його численні приватні листи також містять важливий теоретичний матеріал. Липинський мав готовий до друку рукопис нової праці про політичну соціологію п. н. *Теорія влади*. На жаль, цей рукопис загинув.

Методика теоретизування у Липинського не є систематична чи послідовно цілісна. Його праці складаються з есеїв, кожний з яких розглядає окремий аспект питань будови держави. Липинський плутає соціологічну теорію з ідеологією, з суспільною критикою. Щоб мати цілісну картину, його теорію треба відтворювати з різних місць есеїв. У такому підході, очевидно, криються

Всеволод Ісаїв є професором соціології Торонтського університету. Надруковану тут статтю автор прочитав на науковій конференції, присвяченій 100-річчю з дня народження Вячеслава Липинського, що відбулася 18 грудня 1982 року в Українському інституті Америки в Нью-Йорку.

різні методологічні небезпеки. Але, не зважаючи на це, теорія Липинського творить логічну цілість. Вона також відбиває захоплення автора питаннями, про які йде мова. З цього ентузіазму випливає надхнення, з яким Липинський писав, і стиль його творів.

Дуже тяжко точно визначити впливи інших на Липинського. Липинський не був науковцем у звичайному розумінні цього слова. Він дуже рідко коли дає примітки та посилання на праці інших авторів. Тому, мабуть, найкраще буде підійти до питання впливів на нього, характеризуючи ті теорії та течії, поширені за доби Липинського, з якими його думка була споріднена.

Можна вважати, що позиція Липинського базується на трьох теоретичних школах того часу. Перша і, мабуть, найголовніша — це т. зв. ранні теорії суспільного конфлікту. Ці теорії мають свій зародок у Гегеля та Маркса, але, конкретніше, з початку XX ст. їх розвивали такі мислителі, як Людвіг Гумплович, Густаф Раценгофер, а особливо Франц Оппенгаймер. Однією з головних тез цієї школи думки було чітке розрізнення між поняттями суспільства та держави. Згідно з цією тезою, суспільство — це категорія пасивна, статична; держава — це категорія дії, суспільної організації. Держава постала як вислід конфліктів, завоювань і примусу і розвинулася від примітивної форми через февдалізм до конституційної форми. Далі конфлікт у середині суспільства йде по лінії групових інтересів, які пов'язані з щоденним життям і працею. Теорія Липинського містить у собі всі ці ідеї.

Другим теоретичним напрямом того часу, з яким думка Липинського певним чином пов'язана, була течія критики чи бунту проти раціоналістичного думання, яка народилася в Західній Європі наприкінці XIX сторіччя. Ця течія мала кілька напрямів. Один — це підвищення суб'єктивних аспектів людського життя та звернення уваги на важливість іраціональних, підсвідомих чи несвідомих чинників. Прикладом є Зігмунд Фройд і Макс Вебер.

Другий напрям, трохи іншого характеру, був представлений одним з найоригінальніших умів того часу — Жоржем Сорелем. Сорель критикував інтелектуальні, раціоналістичні догми лібералізму, секуляризму, індивідуалістичної демократії, але водночас підкреслював важливість у житті груп і поодиноких людей глибоко закорінених сентиментів як сил колективної дії. Липинський відгукується на погляди Сореля більше, ніж якогонебудь іншого мислителя.

Проте не можна вважати, що Сорель мав вирішальний вплив на формування думки Липинського. Синдикалізм Сореля та його уявлення соціалістичного устрою діаметрально протилежні поглядам Липинського, і Липинський виразно відмежовується від Сорелевих поглядів. Липинський сприймав від Сореля тільки ті думки, що потверджували його власні погляди. Сорель подав

глибоку аналізу та критику демократії, інтелігенції, Маркса, соціалістичного руху. Цією аналізою та критикою Липинський скористався в своїй власній критиці демократії та інтелігенції. А втім, дуже можливо, що Сорель мав навіть глибший вплив на Липинського в його погляді на раціональне бажання як чинник у будівництві держави.

Третя школа думки, на тлі якої слід розглянути погляди Липинського — це теорії про еліту мислителів Р. Мікельса, Г. Моски і В. Парето, які набули значної популярності в інтелектуальних колах того часу. Знову ж важко точно визначити, наскільки ці теорії мали вплив на Липинського. Він посилається на Мікельса, а в одному місці досить точно переказує зміст теорії Парето про циркуляції еліт, але на самого Парето не покликається (*Листи*, стор. 188).

Головним зацікавленням Липинського було питання будови держави в Україні. Він був досить широко начитаний, тому й засвоїв багато думок різних мислителів того часу. Найпомітніші в нього головні тези ранніх теорій суспільного конфлікту. А втім, важко сказати, що якась одна теорія будь-якого мислителя мала на нього постійний вплив.

У політичній соціології Липинський приймає певні засновки щодо суспільної дійсності, які, можна сказати, стають підставою для теорії. Я маю на увазі п'ять таких засновків. Перш за все Липинський розрізняє матеріальні суспільні основи й ідеологічні надбудови. Ідеологічна надбудова є продуктом теоретичного думання і розвивається під впливом різних панівних за даної епохи теорій. Матеріальна основа — це спосіб життя та праці даної групи людей. Цей спосіб життя та праці вирішає їхню ідеологію, яка тоді стає частиною політичного факту (*Листи*, стор. 5).

Ця передумова дуже близька до відомого Марксового розрізнення між базою та надбудовою, яке становить головну тезу матеріалізму. Однак, коли придивитися ближче, можна помітити велику різницю між розумінням цього засновку Липинським і Марксом. У Липинського поняття ідеології багато вужче, ніж у Маркса, бо воно не охоплює всіх "витворів свідомости". Воно обмежене до ідеологій політичних рухів, таких, як націоналізму, соціалізму тощо.

Крім того, розуміння матеріальних основ у Липинського — це не тільки абстрактне ставлення до продукції чи до власності на засоби продукції, але повне відношення до людської праці, включно зі стилем життя.

Іншими словами, воно включає певні елементи культури й думки, які в марксистському понятті належать до витворів свідомости. У Липинського поняття матеріальних основ, ближче до

поняття стану (нім. Stand), ніж до поняття класи (нім. Klasse). Це може бути причиною того, чому Липинський не завжди вживає послідовно одного терміна стосовно таких груп, як продуценти, інтелігенція, пролетаріат, селяни. Здебільшого він називає їх класами, але часто він називає їх просто групами або не вживає для них ніякого терміна.

Друга передумова центральної ваги в теорії Липинського є теза, що суспільний порядок може бути стабільним тільки тоді, коли змагання за ідеал спільного загального добра збігається для одиниці із змаганням за свої власні інтереси. Так, наприклад, змагання за ідеал справедливості та прав для мас стає найефективнішим тоді, коли воно є водночас змаганням людини за власну справедливість і власні права. Так само та класа, роля якої є справедливо організувати працю для іншої, наприклад, робітничої класи, буде найуспішнішою в тій справі тоді, коли вона одночасно змагатиметься за справедливість для своєї класи. Тоді, борючися за свої власні інтереси, вона дбає і про інтереси мас (Листи, стор. 59-60).

Це виглядає як філософія теоретичного обґрунтування власного інтересу і до певної міри ототожнює Липинського з консервативною інтелектуальною традицією XIX сторіччя. Але тут розуміння цього питання у Липинського є знову ж таки відмінне від типового західного поняття того часу, наприклад, представленого Спенсером. Спенсерівське поняття "освіченого самоінтересу" включає ідею еволюції та поняття виживання найсильніших (Survival of the fittest). З цього й випливає широко поширене на той час поняття *laissez-faire* (невтручання в хід подій). Ніяких таких ідей у поглядах Липинського немає. Навпаки, згідно з Липинським, суспільний порядок не виникає автоматично, але є наслідком свідомої плянної дії людей — будівничих держави. Вони, змагаючися за свої класові інтереси, оскільки ці інтереси природно вимагають організації праці інших, мусять активно змагатися та дбати також про добро тих інших, тобто про спільне загальне добро. Ця ідея, ближча до аристократичного консерватизму XVIII сторіччя, ніж консерватизму XIX, стала підставою теорії Липинського про класократію.

Третій важливий засновок Липинського — це теза, що всі суспільні одиниці, всі колективи, складаються з двох видів елементів — пасивних або статичних і активних або динамічних. Активні елементи є завжди в меншості, пасивні завжди в більшості. Активна меншість несе в собі внутрішню тенденцію володіти, провадити й організувати інших. Пасивна більшість може цей провід, цю владу чи форму організації прийняти або відкинути. Але, якщо вона не прийме її від однієї активної меншості, вона буде змушена прийняти її від іншої активної меншості, сильнішої

від тієї, провід, владу та організацію якої вона відкинула (*Листи*, стор. 186).

Пов'язана з цією передумовою є ще одна теза, пов'язана з питанням сили та слабкості активної меншості. Активна меншість черпає свою силу, кінець-кінцем, із свого духового нутра, і процес володіння чи провадження інших залежить від цієї внутрішньої сили. Як Липинський каже: "внутрішня сила сильних володіє внутрішньою слабкістю слабих". Тому також тоді, коли внутрішня сила панівної меншості занепадає, її влада над більшістю також неодмінно зникає.

Липинський дуже виразно відрізняє поняття "внутрішньої сили" у панівної меншості від того, що ми можемо назвати поняттям "зовнішньої сили". Зовнішня сила — це чисто матеріальна сила, тобто контроль над засобами примусу. Самого контролю засобів примусу не вистачає, щоб запевнити тривалість влади активної меншості. "Внутрішня сила", процес володіння якою вимагається від активної меншості, це авторитетність, що впливає з визнання одного закону та підкорення йому. Цей закон має зобов'язувати в однаковій мірі як сильних, так і слабих, тобто — активну меншість і пасивну більшість (*Листи*, стор. 185-187, 195-196). Тут якраз знаходиться головна засада теорії Липинського про панівну еліту. З цією засадою Липинський підходить до питання легітимності влади. Більше про це сказано пізніше.

Четверта важлива передумова теорії Липинського — це теза, що історія кожної нації великою мірою зумовлена двома видами процесів — конструктивними процесами будування та об'єднування і деструктивними процесами розвалювання та розділювання (*Листи*, стор. 129-132). Доля нації є зумовлена тими процесами, що переважають у даний час. Ті періоди історії, які називають "золотими віками", це періоди, в яких конструктивні течії вириваються з неймовірною силою. Джерелом деструктивних процесів є стале протиріччя між окремими егоїстичними та безпосередніми інтересами індивідів або груп і інтересами національної спільноти в цілому. Ці останні інтереси є посередні, загальні та спільні.

Існування нації як такої залежить від перемоги конструктивних процесів. Коли за владу бореться більша кількість груп з вузькими інтересами і жодна з тих груп не має сили виграти, тоді нація занепадає або вмирає. Однак, коли одна з тих груп виграє, вона має можливість потенційно стати аристократією. Чи вона нею стане справді, залежить від того, до якої міри вона зуміє піднести себе понад свої вузькі інтереси та підпорядкувати їх спільним і загальним інтересам. Бо саме таким способом вона посередньо змагатиметься за свої інтереси.

Цікаво порівняти таке розуміння історії з розумінням історії в інших мислителів серед тих, які вважають, що історія — це процес

конфлікту. Гегель бачив історію, як конфлікт держав, Маркс як конфлікт клас, Гумплович як конфлікт рас, Оппенгаймер як конфлікт держав і конфлікт тих еліт, що існують у даний момент. Липинський, як згадано, також був частиною цієї інтелектуальної традиції, що вважала, що історія — це процес конфлікту. Він бачив історію як конфлікт наявної та потенційної еліти. Особливо важливим у Липинського є його погляд на те, що, хоч актором історії є еліта, проте сам процес, в якому ця еліта твориться, здобуває владу, розбудовує державу, конкурує з іншими і занепадає, є чи не важливішою рушійною силою історії. Актори або опановують ці процеси, або в них топляться. Ці процеси, мабуть, ніколи не доходять до стану повної стабільності чи до стану повного знищення, а перебувають у сталому русі в напрямі одного чи іншого стану.

Остання передумова теорії Липинського, про яку тут мова, це суспільно-психологічна теза, згідно з якою людський інстинкт до життя та самозбереження містить у собі також бажання поширити своє життя, але одночасно залишитися самим собою (*Листи*, стор. 116-117; *Релігія і церква*, стор. 21-22). Це бажання є джерелом двох важливих суспільних сил. У наслідку першої з них суспільний колектив, об'єднаний спільними матеріальними та моральними умовами, розвиває в собі іраціональну волю чи бажання витворити своє власне зорганізоване суспільство, тобто свою власну націю. Без цього бажання нація не може існувати. Однак це бажання може в колективі залишитися приспанним, навіть сотні років. У певний момент історії у частини цієї групи може виринути це стихійне, досі не усвідомлене бажання. Відтоді група, що досі була пасивна, стає активною, її сліпе хотіння стає свідомою волею, здібною будувати державу. У Липинського вся теорія будівництва держави, базована на передумові наявності такого стихійного бажання.

Друга суспільна сила, яка впливає з елементарного бажання самопоширення із задержанням самобутності, є іншого характеру. З неї народжуються релігійні аспекти суспільного життя. Липинський пише, що в процесі боротьби за існування та поширення свого життя, виринає потреба зміцнити власні слабкі сили об'єднанням із силами, сильнішими від людських. Присутність цих сил кожна людина так чи інакше відчуває. Почуття такої злуки чи такого союзу лежить в основі того, що ми називаємо містицизмом, і саме він дає людині найбільше заохоти до сталої, енергійної та тривалої праці та надію на кінцевий успіх і перемогу. Це містичне почуття спонукує людину присвятити свій розум, самодисципліну й енергію справам, вищим за неї самою і що є в згоді з тими вищими силами, в які вона вірить. Цей містицизм, пише Липинський, є частиною всіх вірувань, чи то віра в Бога, чи

віра в якінебудь раціоналістичні доктрини, основані на вірі в природні закони, які правлять людством і які можна виявити розумом.

Містицизм, на думку Липинського, є однією з найсильніших сил, які людина має до диспозиції в своїй боротьбі за існування. Містицизм стає рушійною силою людської культури й цивілізації, що є конечні для розвитку будь-якого колективу, такого як нація (*Релігія і церква*, стор. 22-26).

Проте містицизм містить у собі свою власну небезпеку. Людська гордість і пристрасті можуть перетворити його в магію, що може мати деструктивні наслідки для суспільства. Тому містицизм мусить бути контрольований спільнотою і здисциплінований. Цю функцію за допомогою своєї раціональної організації виконує Церква. Ця передумова Липинського становить насправді нову теорію соціології релігії.

Ці передумови можна назвати постулятами соціології Липинського. Це не значить, що розглянуті тут передумови вичерпують всі передумови поглядів Липинського. Все ж, на думку автора, вони є ключовими елементами теорії Липинського. Які ж тоді головні аргументи соціологічної теорії Липинського? Тобто який погляд Липинського на суспільну структуру в динамічному пов'язанні з основною соціологічною проблемою суспільного устрою?

Концепція суспільної структури в поглядах Липинського цілком природно віддзеркалює європейські, особливо східно-європейські суспільства в тому вигляді, в якому вони існували більш-менш до кінця XIX сторіччя. Складові частини суспільної структури (чи пак головні актори у внутрішній історії суспільства) — це класи або станові групи. Як було згадано, Липинський визначає класи їх пов'язанням з людською працею. Насамперед є продуктивні класи, до яких належать: аграрна класа, класа продуцентів і класа пролетаріату, тобто робітників. Далі існують непродуктивні класи, до яких належать: інтелігенція, класа капіталістів-фінансистів і комерційної буржуазії та, врешті, Церква — класа духовників.

Липинський аналізує аспекти всіх цих клас, але неоднаково систематично. Його особливо цікавить аграрна класа та інтелігенція. Його підхід до аналізу всіх клас не є одноставно об'єктивний. Особливо кидається в очі його негативна думка про фінансово-комерційну класу. На критиці цієї класи і частково класи інтелігенції Липинський базував свою критику демократії (*Листи*, стор. 150-154).

Проте Липинський не цікавився якоюсь академічною дискусією суспільних мас. Його зацікавлення були, в основному, практичні. Засадничим у всіх його писаннях є питання, як збудувати українську державу і націю. Політична соціологія Липин-

ського була вислідом його зусиль дати відповідь на це питання. Тому він увесь час пов'язує свої теоретичні твердження з фактами української історії, а в багатьох випадках з історією інших суспільств. Багато його абстрактних понять і теоретичних позицій можна повністю зрозуміти тільки тоді, коли читач добре ознайомиться з конкретними історичними фактами, до яких вони нав'язані. Наприклад, щоб зрозуміти загальну критику демократії Липинським, треба зрозуміти його базований на історії аргумент, чому демократія не може бути успішна в Україні.

Так само, щоб зрозуміти, чому саме Липинський запевняв, коли в Європі занепадали монархії та поставали демократичні уряди, що монархія — це найтриваліша форма держави, форма, яка може оборонити права робітників і продуцентів, треба зрозуміти історичний характер браку стабільності в Східній Європі та суспільну підставу диктатури. Все ж Липинський не був з покликання істориком. Його сильне зацікавлення розбудовою нації, показує його передусім ідеологом, далі теоретиком і щойно тоді — істориком. Він очевидно, не мав зацікавлення такого порядку. Багато соціологів — між ними такі як Маркс і Спенсер — мали за мету прямувати до суспільних змін.

Що розуміє Липинський під поняттям нації?

Липинський критикує позицію українських націоналістів того часу, які вважали, що, доки збудеться держава, треба мати націю. Вони кинули клич — "через націю до держави". Липинський обернув цей клич — "через державу до нації". Для Липинського це не був лише клич — жадне з його тверджень не було тільки кличем; кожне з них було продумане й сперте на аналізі.

Націоналісти визначили поняття нації як народ, що розвинув у собі самосвідомість. У Липинського поняття нації відокремлене від поняття народу. В нього держава — це провідництво чи "провід", що активізує людей. Держава — це активний принцип, що зрушує пасивні маси. Однак нація — це раціональна організація життя, яку провід впроваджує і розвиває. Провід впроваджує і розвиває цю організацію життя так, щоб з'єднати всі середовища спільноти, не знищуючи при тому їхніх питомих автономій. Тому в Липинського нація — це поняття органічного характеру, побудоване на ідеї спільноти й ідеї різногранності чи "плюралізму".

Як же підходить Липинський до свого основного питання — як збудувати націю?

Початковим пунктом, пише Липинський, мусить бути зорганізування сильної та автономної групи людей, навколо якої могли б об'єднатися всі інші люди. Щоб таку групу зорганізувати, потрібні як теоретична аналіза, так і практичний підхід. Липинський подає теоретичну аналізу.

Як вже було сказано, кожна суспільна група, що хоче органі-

зувати ціле суспільство, мусить черпати силу з свого власного нутра. Її внутрішня сила може стати немов би базою для "вкладників", яка може притягати інших у суспільстві і мати на них вплив. Ця внутрішня сила складається з двох чинників: спільний економічний інтерес і спільна традиція. Липинський визначає традицію як суму історичного досвіду групи, набуту попередніми поколіннями в своїй боротьбі за існування, яка передається майбутнім поколінням нібито з матірним молоком. Отже традиція є сума суспільних вартостей, які виправдали себе в боротьбі за існування. Група, що має таку традицію, стає носієм культури, — а ніяка нація не може існувати без культури. Саме це сполучення спільних економічних інтересів і традицій дає групі її силу й авторитетність. Цих двох елементів немає серед інтелігенції. Єдина кляса, що має ці елементи, є аграрна кляса.

Природна структура аграрної кляси завжди має монарха на чолі влади як єдиного представника традиції народу. Тому Липинський вважає, що єдина форма держави, спроможна об'єднати всі групи в Україні і рівночасно не бути диктаторською, це монархія. Оскільки родовий монарх є фізично закорінений в традиції свого народу, тільки він може здобути пошану всіх людей як їхній беззастережний легітимний володар. Будь-хто інший може бути тільки отаманом, тобто тимчасовим узурпатором влади, місце якого завтра може зайняти будь-який представник іншої групи.

Таке оформлення питання влади стає центром думки Липинського. Саме питання легітимності влади Липинський вважає основним у будові нації і рівночасно найбільшою проблемою української історії. Липинський вважав, що альтернативами легітимної влади можуть бути або диктатура, або цілковитий брак політичної та суспільної стабільності.

Тут варто підкреслити, що ніхто з соціологів ранньої школи суспільних конфліктів не зосередив своїх теорій навколо питання легітимності влади. Більшість із них наївно вважали, що це питання тотожне з питанням вживання сили. Вони вважали, що ті, що мають владу в своїх руках, тим самим мають також і легітимність або втримують її, постійно маніпулюючи людьми і популярними символами. Так думали Маркс, Сорель, Гумплович і навіть Оппенгаймер. Липинський під тим оглядом вирізняється не тільки серед українських мислителів, але також серед європейських мислителів того часу. Серед західних мислителів, що не належали до школи конфлікту і які вважали питання легітимності сили головною проблемою політичної соціології, найвизначнішим був соціолог Макс Вебер, але Липинський, мабуть, не був ознайомлений з його працями.

У Липинського питання легітимності влади тісно пов'язане з питанням аристократії. Він вважав, що без аристократії не можна

збудувати держави. Навіть у таких демократичних суспільствах, як Америка і Франція. Основні засади державного правління були створені аристократією. Однак в Липинського були два різні поняття аристократії. Ці два поняття до певної міри існують одне побіч другого, хоч перше поняття виразно витупає в його ранніх працях — в першій частині його *Листів*, а друге вирізняється в другій частині і розвивається в деталях в третій частині. Раннє поняття аристократії у Липинського — це питання родової шляхти. Так, як і сам монарх — гетьман — родова шляхта, це носії традиції, потрібні для будови держави. Липинський указує, що республіки, які виринули в історії в наслідок революції проти аристократично-монархічного устрою, продовжували існувати після революції тільки завдяки тій частині старої аристократії, яка не здегенерувалася, але зуміла відродитися у новій суспільній формі. Тому Липинський вважав, що українську аграрну монархічну державу також не можна буде збудувати без участі здорових активних залишків зрусифікованої чи спольщеної української родової шляхти.

У понятті аристократії, яке Липинський мав пізніше, ідея родової шляхти та її залишків не зникає, а натомість стає частиною абстрактнішої дефініції. Цікавим у цій новій дефініції аристократії є те, що ідея аристократії, як носія традиції, вже не має такої великої ваги. Натомість Липинський бачить легітимність аристократії в її тривкому служінню законові й моралі. Тут подамо тільки короткий перегляд цього поняття.

Це поняття базоване на тезі Липинського (про яку вже була мова), що всі групи мають у собі активні меншості та пасивні більшості. Аристократія — це та активна меншість, до якої належать найактивніші та найліпші члени усіх клас, включно з пролетаріатом. У цьому понятті аристократія базується на здібностях, кваліфікаціях і заслугах людей. Проте, коли Липинський сформулював проблему аристократії на основі заслуг, не під оглядом роду та традиції, перед ним виникла багато скомплікованіша проблема пояснити, в чому саме полягає легітимність такої аристократії. Ця проблема ускладнюється ще й тим, що така аристократія постійно міняється у міру того, як кращі елементи вириваються з низів і стають на місце здегенерованих елементів старої аристократії. Щоб бути ефективною і легітимною, така національна аристократія мусить мати (як вже було сказано) матеріальну силу та моральний авторитет. Щоб мати матеріальну силу, та аристократія мусить виявити сильне первинне бажання влади — як каже Липинський — вона мусить бути стихійно імперіалістична, вона мусить мати контроль над засобами ведення війни і, безпосередньо або посередньо, контроль над засобами аграрної та індустріальної продукції.

Моральний авторитет цієї аристократії залежить, поперше, від того, до якої міри ця аристократія зуміє себе пов'язати з громадською мораллю; подруге, від того, наскільки ті, якими аристократія управляє, є готові або спроможні прийняти створені аристократією форми суспільної організації.

Чинник матеріальної сили аристократії і міра, до якої люди є готові прийняти організаційні форми аристократії, міняються від нації до нації. Тому й методи організації самої аристократії як такої, різняться від нації до нації. Липинський розрізняє три методи організації аристократії, які дають йому три типи аристократичного устрою: ними є охлократія, клясократія і демократія. Ці типи водночас стають трьома стадіями національного розвитку. Охлократія — це стадія нерозвиненого устрою, клясократія — це стадія органічного розвитку та зрілості, а демократія — це стадія дегенерації та занепаду. Підставою розрізнення цих трьох типів є ступінь, до якого суспільство розвинуло клясові та расові розбіжності.

Охлократія — це влада над недиференційованим суспільством за допомогою примусу та тісно зорганізованої аристократії, яка є притаманна кочовим суспільствам (*Листи*, стор. 191-192). Клясократія — це влада аристократії над високо диференційованим суспільством, в якому кожна кляса має особисто і безпосередньо засоби продукції, одночасно задержуючи сильні традиції, свій власний стиль і власну психіку, яка впливає з расового чи пак етнічного складу цієї кляси. Врешті, демократія — це влада в суспільстві, в якому окремі кляси, а також раси та етнічні групи занепали, перемішалися і в якому матеріальний розвиток не є органічний, а хаотичний. В такому устрої суспільність стає конгломератом одиниць, які є хоч нібито рівні, але чужі одна одній, які постійно себе ненавидять і які є об'єднані лише залишками того номінального та державного устрою, який колись створила давніша, тепер здегенерована, клясократична або охлократична аристократія (*Листи*, стор. 191).

Не буду тут входити в деталі тих трьох форм устрою. Липинський вважає, що клясократія є єдино вартісна форма аристократичної влади. Він дає теорію того, як клясократична влада розвивається історично, починаючи від завоювання однієї раси іншою чи одного народу іншими народами. Згідно з Липинським, як і з усіма соціологами школи одного конфлікту, це завоювання є початком державности. Одначе, це завоювання є завжди двох видів — зовнішнє і внутрішнє, і аристократія не може стати справжньою елітою, доки вона не довершила внутрішнього завоювання. Тут Липинський знову повертається до проблеми легітимности еліти. Одначе, Липинський описує тепер процес, за яким еліта, що спочатку виступала як завойовник, стає інтеграль-

ною частиною завойованого суспільства. Пояснення цього в нього дуже цікаве, особливо тому, що він про це говорить абстрактними термінами. Він говорить про жовтих і чорних людей, як про активний і пасивний елемент у цьому процесі. Цей процес триває довго й завершується повним змішанням шляхом мішаних подруж. Таке кровне змішання породжує людей, які творять нову традицію, але рівночасно вміють черпати з традиції як жовтих, так і чорних. Цим вони творять нову окрему аристократичну класу (*Листи*, стор. 225).

Мимоволі приходиться на думку, що, даючи цей узагальнений приклад жовтих і чорних людей, Липинський говорить про суспільну історію польської шляхти в Україні. Так соціологія Липинського приймає характер соціології стосунків між етнічними групами. Для підсилення своїх тверджень Липинський вживає теорію про раси, яка була поширена в той час, але яка з сьогоденішньої перспективи має сумнівну вартість (*Листи*, стор. 191).

Поруч свого основного зацікавлення питанням аристократії Липинський глибоко цікавився також питанням інтелігенції. Він подав далекосяжну критику інтелігенції загалом, а української інтелігенції зокрема. Його критика випливає з тієї передумови, що природна роль інтелігенції — це бути посередником між суспільними класами шляхом культурної та інтелектуальної праці, а не займатися будівництвом держави чи проведенням у життя влади.

У своїй загальній критиці інтелігенції Липинський покликається на праці Сореля, в яких той аналізує роль соціалістичної інтелігенції у Франції. Сорель бачив протиріччя у тому факті, що на чолі соціалістично-демократичних партій стояли люди, які висували "науковий" підхід до соціальної справедливості та які говорили від імени пролетаріату. Мовляв, пролетаріат переможе тільки тоді, коли сам, власними силами, зорганізує економічну продукцію. Вони ж самі не мали нічого спільного з економічною продукцією. Це були "адвокати без справи, лікарі без хворих і без науки, студенти від більярду, комівояжери та інші комісіонери торгівлі, а головним чином, журналісти маленької преси... які в Інтернаціоналі знаходять для себе вихід і кар'єру" (*Листи*, стор. 161). Липинський вважав, що ці слова добре характеризують також українську інтелігенцію його часу, як інтелігенцію соціалістичну, так і націоналістичну.

Липинський уважав, що всяка інтелігенція перетворює свою ідеологію в свого роду міт або утопію, щоб нею виправдати своє виключне право панувати над іншими. Він так висловився про це: "Інтелігенція спасає своє панування сугестією, що вона одна тільки в процесі боротьби володіє секретом використання допомоги надприродних сил і одна володіє їй тільки доступним

умінням скеровувати в бажаному напрямку діяння цих сил” (*Листи*, стор. 160). Чи цей ”секрет” називається ”науковий соціалізм”, чи якимось інакше, тут не має значення. Липинський закінчує цю аргументацію ще однією цитатою з Сореля: ”Той, хто зфабрикував утопію, призначену на те, щоб ущасливити людство, вважає себе посідачем права власності на свій винахід. Він думає, що ніхто краще від нього не може прикласти до практики його системи. Він уважав би за річ дуже нерозумну, коли б його література не принесла йому державної посади” (*Листи*, стор. 61).

Можна сказати, що ті інтелігенти, які беруть участь в ідеологічних рухах, бачать себе на посадах майбутніх державних керівників того чи іншого типу. Так пояснює Липинський динаміку ідеологічних рухів, проваджених інтелігенцією. Це, на його думку, не є природна роль інтелігенції. Природна роль інтелігенції як ефективного посередника між іншими суспільними класами не в творенні різних ідеологічних рухів, які в дійсності відштовхують групи чи класи одна від одної, а навпаки, в об’єднанні тих класів і груп шляхом творення та розвитку всенациональної культури.

Однак проблема української інтелігенції виводиться ще й з інших історичних джерел, питомих для історії української спільноти. Впродовж довшого часу українська інтелігенція відігравала роль посередника між російською державою і українськими народними масами. Тут, очевидно, Липинський говорить про інтелігенцію східної України. Ця роль, пише Липинський, стала основою навіть матеріального існування української інтелігенції. Наслідком цього була монополізація не лише цієї політичної ролі інтелігенції, але також поняття України як автономної цілості в рамках російської держави, не як незалежної держави. Це спонукувало цю інтелігенцію цікавитися чи захоплюватися ідеологіями соціально-демократичними, а не загальнодержавними — незалежницькими.

Липинський зауважує, що та інтелігенція взагалі не могла себе увявити в ролі будівничих української незалежної держави. А вже ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, не нею, була їй якщо не ворожа, то абсолютно чужа (*Листи*, стор. 5-6). Серед цієї інтелігенції ідея незалежної держави виринула в ширшому масштабі тільки тоді, як Російська імперія розвалилася, і новий більшовицький уряд перестав уважати українську інтелігенцію репрезентантом української нації. Це повернуло інтелігенцію на шлях самостійного державництва, але водночас задержало в уже закоріненому її політично-ідеологічному характері (*Листи*, стор. 6-7).

Крім досліджень інтелігенції, з якою Липинський був близько пов’язаний, він старався зрозуміти природу опортуністичного типу українського холопа, а також суспільні причини виникнення

української отаманщини й анархізму. Він вважав, що як отаманщина, так і анархізм, випливали з того самого основного українського соціального дефекту — браку легітимності свого власного авторитету. Але він також шукав суспільно-психологічних причин анархізму. Хоч він не розвинув цього питання у своїх головних працях, у *Листах* Липинського до його приятелів є немало інтелектуально вагомих пасажів, які дозволяють вникнути в ці питання. Особливо цікавим є його лист до одного з співробітників у Союзі (гетьманців), в якому Липинський картає цього співробітника за те, що той образився, що його не призначено членом ради присяжних, і рішив виступити з Союзом. Липинський пише, що, якщо він дійсно образився за те, і лише тому виступає з Союзом, то така поведінка є прикладом саме того українського анархізму, який ми маємо всіма силами поборювати. Тут варто зацитувати з листа. Липинський пише:

Людина, якій в голову би не прийшло домагатися вищого рангу чи в російській армії, де вона служила, чи в комерційному німецькому підприємстві, де вона служить, ображається раптом, та ще на свою власну українську установу. Ображається тільки тому, що ця установа не має матеріальної сили примусу і тому, що вся сила цієї установи полягає виключно в моральному авторитеті, який саме ця людина цій же своїй власній установі надала... (З листа В. Липинського до А. Білопольського від 8 січня 1926 р., Райхенав. Архів Східноєвропейського дослідного інституту імені В. К. Липинського).

В основі українського анархізму лежать два чинники: 1) брак матеріальної сили в українських інституціях, 2) небажання підпорядкуватися своєму власному моральному авторитетові, тому що саме українська людина цей авторитет установила. Хоч Липинський цього не каже, можна логічно додати третій чинник, а саме: брак довір'я до себе самого. Тобто українська людина поважно не сприймає того морального авторитету, який вона сама установила, бо вона сама себе не сприймає поважно, — можна сказати має відчуття власної неповноцінності. І тут приходимо знову до початку зачарованого кола української проблематики і до головної тези політичної соціології Липинського. Йдеться про те, що українська людина не має довір'я до себе, бо вона не має довір'я до морального авторитету своїх інституцій. Вона не має до них довір'я, бо вони не мають матеріальної сили примусу, бо не можуть спертися на свою власну державу. І тут коло можна замкнути: нема своєї держави, бо людина не має довір'я сама до себе.

Липинський намагався зрозуміти ті деструктивні сили, на які анархія спроможна (і які часто мали місце на Україні), щоб запобігти їм. Його критика демократії, хоч він вживає Францію і Аме-

рику як головні історичні приклади демократії, впливає, на мою думку, з його особистого пережиття та власного усвідомлення розмірів деструктивності, на які є спроможні люди без коріння. Він боявся цієї деструктивності, і в цьому сенсі можна сказати, що в своїй теорії клясократії Липинський бачив спосіб зорганізувати суспільство так, щоб ці деструктивні сили можна було контролювати, а то й зовсім усунути. Під цим оглядом він вибивається як дуже важливий мислитель не тільки серед українських суспільних теоретиків, але також серед європейських політичних соціологів свого часу.

КОМЮНІКЕ З ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Заява-відповідь Карла Гершмана, американського делегата в Третьому комітеті Представництва США при ООН представникам Радянського Союзу та Українській РСР від 19 жовтня 1983 р.

Дякую, пане голово! З огляду на пізній час постараюся говорити коротко, але вважаю, що деякі заторкнуті радянським і українським представниками справи вимагають відповіді.

Слухаючи їхні твердження, а особливо твердження про голод у Сполучених Штатах, пригадалася мені анекдота про радянську школярку, яка на лекції суспільнознавства вивчає Сполучені Штати та Радянський Союз. Учителька розказує їй, що США — це воювнича країна, країна голоду й нужди, утисків, продажности та алькоголізму. В той же час Радянський Союз — це миролюбна країна, країна вільних людей, що втішаються добробутом і високою культурою. А тут маленька дівчинка-школярка починає плакати. Учителька її питає: "Чого ж це ти, дівчинко, плачеш?" А вона відповідає: "Бо я хочу жити в Радянському Союзі". Пане голово, я думаю, що ця анекдота добре передає точність і природу тверджень, які ми почули від цих двох представників.

Пане голово, здається справді дивним і непристойним, коли український представник говорить на тему самовизначення, бо, як я це вже відзначив у нашій заяві, український народ є фактично народом завойованим, завойованим після того, як він, встановивши свій незалежний уряд, став свідком того, як його селянство та еліту по-звірячому знищено у цьому жадливому голоді, про який я говорив у своїй промові. Я вважаю, пане голово, що особливо істотним є те, що якраз представник Української РСР заперечив сам факт існування цієї катастрофи українського народу, катастрофи, в якій, як це чітко доведено наукою, загинуло від чотирьох з половиною до семи мільйонів чоловік. Так заперечувати історію — насправді дивовижна річ. Я думаю, що це мабуть можна порівняти з іншим запереченням — я маю на увазі заперечення проведення великих чисток у 1930-их рр., до яких тепер уже більше не признаються, за винятком дуже короткого періоду радянської історії, коли Хрущов визнав факт їхнього існування. Більше того, навіть згадку про ці великі чистки, в яких загинули мільйони людей, викреслено з офіційної енциклопедії радянської історії.

Щодо голоду в Україні, то дозвольте мені ще навести слова видатного письменника, відомого британського журналіста Малколма Мугґеріджа, який був сповненим ентузіазму прихильником

СРСР аж до часу своєї подорожі до Радянського Союзу. Він зокрема писав:

Упродовж своєї недавньої подорожі в Україну я поступово дійшов до переконання, що радянський уряд веде там жорстоку війну проти селян. Поле битви зруйноване вщент, але боротьба триває. З одного боку, людина бачить мільйони селян, що вмирають голодною смертю, з другого ж — вояцтво ОГПУ, що виконує накази диктатури пролетаріату. Вони накинулись на Україну як голодні хижачи. Усе їстівне вони або забирають, або знищують. Вони вже розстріляли або заслали мільйони селян — інколи цілі села. Таким чином, найбагатшу країну в світі вони перетворили в пустелю, сповнену відчаю.

Пригадаймо, пане голову, що Україна до часу тогочасної насильної колективізації сільського господарства була житницею Радянського Союзу. Цей процес колективізації мав подвійну мету: спочатку знищити незалежне політичне життя й встановити тоталітарний контроль, після чого зліквідувати націоналізм і національну незалежність. Згідно з метою цього насильно спричиненого голоду уряд обклав села дуже високими податками у вигляді здань сільськогосподарських продуктів, а в міру того, як голод зростав, ці податки збільшувалися. Селян, що втікали із сіл, уражених голодом та хворобами, що поширювалися на його ґрунті — як то запалення легень, тиф та туберкульоза, — завертали назад на контрольних пунктах, де військові патрулі методично застосовували нововведені закони про внутрішні пашпорти. У 1932 році ЦК комуністичної партії в Москві видав суворий наказ негайно розстрілювати пійманих на збиранні колосків пшениці в полі. За інструкціями з Москви так званий уряд Української РСР у Києві так само видав драконівський декрет — убивати на місці тих, кого зловлять на збиранні зерна чи городини з полів, які до того часу були їхньою приватною власністю.

На скалі злочинів, учинених упродовж цього жахливого століття, століття величезних злочинів, названого століттям тоталітаризму, цей злочин безсумнівно слід помістити в її верхній частині. І сам той факт, що саме існування цієї катастрофи можна заперечувати, що з погляду цього режиму її ніколи не було, говорить щось про характер дійсності, про те, як режим сприймає цю дійсність. Так само цей режим не повідомляє про природні катастрофи — про аварії літаків. Недавно ми чули про коментатора московського радіо, який згадав мимохідь у пересиланні Радіо Москва про те, що справді триває окупація Афганістану. Я не знаю, де цей коментатор тепер, не маю про це жадних даних — дуже можливо, що він на Сибірі.

Радянський представник, пане голову, згадав про договори, про те, що Радянський Союз затвердив ці договори. Пане голову, як я це підкреслив у нашій заяві, додержуватися прав на ділі є ба-

гато важливіше, ніж давати зобов'язання їх дотримуватися тільки на словах. Сталінська конституція була прегарним документом, але вона не оборонила мільйонів людей, що в цей же час умирали на архіпелазі Гулаг. Зобов'язання, подібні до того, що стосувалося Хіви та Бухари (про яке я згадував раніше, читаючи листа від радянського посла в Кабулі 1922 року), не оборонило кінець-кінцем народи Хіви та Бухари від анексування Радянським Союзом. Ми тут маємо справу з фальсифікацією, потрібною фальсифікацією, якщо брати до уваги саму суть історії СРСР.

Пане голово! Я не хочу говорити про це багато довше, але вважаю просто потрібним порушити ще одну—дві справи. Радянський делегат висловився в досить зневажливому тоні про плебісцит, проведений у Мікронезії, і про самовизначення у Порто-Ріко. Пане голово! Я хотів би поставити лише ще один запит. Тут, у Мікронезії і в Порто-Ріко, ми маємо справу з процесом справжнього самовизначення, де населення голосує у плебісциті, вирішуючи, який політичний статус воно хоче мати. Під час Другої світової війни та після неї Радянський Союз дуже розрісся, анексувавши: Карельську провінцію та інші частини Фінляндії, східні землі Польщі, румунські провінції — Басарабію та Буковину, самостійні держави — Естонію, Латвію і Литву, район Кенігсбергу, частини Чехо-Словаччини, Південний Сахалін, Курільські острови та Танну-Туву. Чи в якійсь з цих країн, пане голово, було щонебудь зроблене для того, щоб населення цих територій могло висловити свою власну думку про те, чи воно погоджується на цю анексію, чи воно може саме визначити своє майбутнє? Нічого такого не сталося. І я можу сказати, що це саме стосується України — ставлення Радянського Союзу до самовизначення в Україні завжди було презирливе.

І наприкінці, пане голово, я хочу ще дати приклад ставлення Радянського Союзу до справи самовизначення в Україні. У поемі Дем'яна Бедного, поета-лауреата радянського імперіялізму 1920-их років, ідеться про радянського вояка, що стоїть на сторожі границь СРСР. Думаючи, що хтось переходить границю, він міркує: "Хто ж це такий може бути? Може це німецький завойовник, може російський білогвардійський офіцер, може злочинець-анархіст, а може український самостійник?" Ця згадка українського самостійника в цьому контексті саме й відбиває ставлення до самовизначення в Радянському Союзі. І я сказав би, пане голово, що це відбиває також їхнє ставлення до самовизначення будь-де в усьому світі і що таке ставлення подиктоване тоталітарним динамізмом у радянській державі. Я вам дякую.

ДРУГА ЗАЯВА

Дякую вам, пане голово! Радянський представник дав нам яскравий спектакль, але я не думаю, що галасом можна замінити правду. Радянський представник каже, що рахуються дії, а не слова. Я думаю, що Радянський Союз має дуже вигідний спосіб розв'язуватися з діями, про які їм неприємно говорити — для них цих дій просто ніколи не було. Якщо вам щось не до вподоби — просто напишіть наново історію. Ви можете усунути Троцького з фотографії, якщо він попав у вашу неласку. Ви можете реабілітувати людей за бажанням — вистачить просто наново переписати історію. Істина не має ніякого значення. Від п'яти до семи мільйонів людей померло в сталінських чистках — цей факт вже більше не належить до історії Радянського Союзу, такого просто не було. Чи хоч би нацистсько-радянський пакт, що приніс Другу світову війну — його просто ніколи не було.

Радянський представник згадує про сорокові роки та про холодну війну. Захоплення влади в Східній Європі Радянським Союзом почалося ще навіть *під час* дії його пакту з нацистами. Адже саме в 1940 році Радянський Союз оточив і вимордував практично цілий корпус польських офіцерів у Катині та Старобельську. Історик Роберт Конквест так про це говорить з погляду самовизначення:

Сталін був переконаний в потребі нищити групи й класи суспільства, які могли б перешкодити йому в захопленні влади в даній країні. Він мав багато польських військовополонених. Серед них він відсіяв інтелектуальні та інші провідницькі кадри і, звичайно, перестріляв усіх їх у Катині та Старобельську на півночі.

Ви опановуєте нації, знищуючи (наперед) їхні керівні класи, а тоді їх поглинаєте. І так одна країна за одною, замість досягнути незалежність, зникає у безодні радянського тоталітаризму, в цій безмежній темряві, де накинена брежнєвська доктрина гарантує, що ніхто з цієї безодні не втече, включаючи Чехо-Словаччину, вторгнення до якої — про це я хочу нагадати присутній тут представник цієї країни — сталося в 1968 році, коли якраз була зформульована доктрина Брежнєва. Це вторгнення сталося тільки через те, що ця країна шукала "соціалізму з людським обличчям".

Радянський представник навів слова Лінколна. Дозвольте мені навести слова Леніна про суть диктатури пролетаріату: "Наукова концепція диктатури не означає нічого більшого, як необмежену владу, абсолютно необмежену законом чи правилами, яка безпосередньо базується на силі". Це й є суть радянської системи. Вона, на мою думку, намагається вживати цю силу скрізь поза своїми межами як вияв внутрішньої динаміки тоталітаризму, що прагне до експансії. Я вважаю, що саме це є сьогодні

основним джерелом напруження в світі і величезною загрозою для миру. Дякую вам, пане голову.

[36.] Пан Хмель (представник Української РСР) сказав, що представник США у своїй заяві зробив певну кількість грубих нападів на УРСР і на її ставлення до інших радянських республік. Його делегація відкидає ці атаки як підлий наклеп, що це збігається з історичними фактами та дійсністю. Ці атаки є лише одним із виявів державної дипломатії, яку веде уряд США. Точніше — це похід проти комунізму, похід, метою якого є знеславлення соціалізму та виправдання імперіялізму. Прихильники цього підходу намагаються представити історію інших країн, а зокрема соціалістичних, як аналогію до того, що імперіялізм і його клієнти — расизм і колоніялізм — зробили на Близькому Сході, у південній Африці та в Центральній Америці. Саме застосовуючи таку аналогію, Сполучені Штати намагаються представити події в Українській РСР після жовтневої революції. Так само як тільки недавно тому США перешкоджали самовизначенню народів під расистським і колоніяльним ярмом, так і після жовтневої соціалістичної революції вони намагалися не допустити до самовизначення України. Чотирнадцять держав приєдналися до США у намаганні знищити потужність Радянського Союзу. У комісії ООН був розповсюджений документ з питання радянських балтицьких республік. Він [Хмель] хотів відзначити, що Українська РСР уже встановила дипломатичні зв'язки з Естонією, Латвією і Литвою ще перед тим, як уряд США встановив подібні стосунки з тими радянськими республіками.

[37.] Представник США повторив зфабриковані твердження про згоданий голод, який нібито мав місце в Українській РСР 50 років тому. У зв'язку з тим він [Хмель] хотів вказати на те, що цей наклеп був вчинений українськими буржуазними націоналістами, які не були в силі запанувати над українським народом у 1920-их роках. Ці буржуазні українські націоналісти служили Гітлерові під час Другої світової війни. Згодом вони переїхали до США і, щоб виправдати свою присутність там, розповсюджували цю брехню про голод. У всякому разі голод був у Сполучених Штатах. Щодо того він [Хмель] покликався на конгресовий протокол від 6 червня 1983 р., згідно з яким конгресмен Сміт з Каліфорнії заявив, що голод в країні був однією з найважливіших проблем, що стояли перед Сполученими Штатами Америки.

[38.] Представник Сполучених Штатів ужив слова "імперіялізм" не виправдано. Українська делегація вже раніше показала, що апологети імперіялізму намагаються викривати значення цього слова. Делегація УРСР визначили імперіялізм як систему

нерівности, дискримінаційних економічних стосунків залежності та експлуатації розвинутішими країнами та їхнім капіталом народів і ресурсів менш розвинутих країн. Така система чужа соціалістичним країнам.

Переклав з англійської А. Вовк.

АФГАНІСТАН 1984 РОКУ

Наш кореспондент

Від деякого часу західня, а зокрема американська преса навмисне поширює фальшиві чутки про "втручання" Радянського Союзу в внутрішні справи Афганістану. Вона навіть заявила, що радянські "військові частини" ввійшли в Афганістан. Усе це — звичайні фабрикації...

Правда, 23 грудня 1979 р.

24 грудня 1979 р., саме напередодні латинського Різдва, на аеродромі Кабулу, столиці Афганістану, почали приземлятися радянські військові транспортні літаки. Впродовж наступних кількох днів до Афганістану прибуло щонайменше п'ять дивізій озброєного радянського піхотного війська, а також різні допоміжні військові частини.

27 грудня 1979 р. президента Афганістану Гафізулу Аміна відвідав міністер зв'язку СРСР. Зустріч між ними пройшла в товариській атмосфері. Увечорі того ж самого дня на палац президента Аміна напав загін радянських вояків. Під час бою Амін загинув. Того ж таки дня радянська преса повідомила світ, що афганський уряд президента Аміна "запросив" радянські війська вступити в їхню країну. Але по кабульському радіо говорив про те не Амін (тоді вже мертвий), а інший афганський діяч — Бабрак Кармал. Відомо, що цього дня Кармала не було ні в Кабулі, ні взагалі в Афганістані. Отже, промова була, мабуть, приготована заздалегідь і записана на магнетофонну стрічку. Справжньою сенсацією були, однак, вислови Кармала про вбитого Аміна: "Гафізула Амін, цей агент ЦРУ і шпигун американського імперіялізму [...] дістав належну йому кару від революційного трибуналу поневолених людей Афганістану". Наступного дня Кармал приїхав до Афганістану й перебрав керівництво нового прорадянського уряду.

Серед таких суперечливих заяв (чому б мав, наприклад, Амін, "агент американського ЦРУ", запрошувати *радянські* війська в Афганістан?) почалося четверте радянське вторгнення в Афганістан. Адже ще в 1925, 1929 та в 1930 роках радянські війська вторгалися до цієї країни, але безуспішно — кожного разу змушені були відступати.

Вторгнення радянського війська до Афганістану зразу ж викликало протести в усьому світі. Хоч Генеральна Асамблея ООН великою більшістю голосів засудила втручання СРСР у хід подій в Афганістані, а спеціальні засідання азійсько-африканських народів гостро виступили проти радянської агресії, ці акції не змінили

реальної ситуації. Впродовж півроку до Афганістану прибуло більше як 100 тисяч радянських вояків, і там почалася затяжна боротьба проти афганських патріотів, що, згуртовані в декількох партизанських з'єднаннях, рішили відвоювати свою батьківщину від північного загарбника та його спільника — війська уряду Бабрака Кармала.

Наприкінці 1983 р. наш кореспондент відвідав місто Пешавар у Пакистані, де провів розмови з представниками з'єднань афганських партизанів, яких там називають *муджахідами*, тобто "святими вояками". Йому навіть удалося пробратися з муджахідською групою через кордон в Афганістан. Тут він зустрівся з радянськими вояками, які добровільно перейшли на бік муджахідів, а також мав нагоду на власні очі побачити, в яких умовах ведеться війна в Афганістані.

Хоч від містечка Пешавар до кордону Афганістану недалеко, перехід цього кордону для західньої людини без афганського супроводу і без належного транспорту неможливий. Як засоби транспорту в цій частині світу вживають ослів, коней, верблюдів або — подорожують пішки. Тутешній терен — це кам'янисті безлісі гори, на яких зустрічаються тільки тернисті кущі і де-не-де скучення дерев, біля яких лежать малі, огорожені муром села. Населення в цій частині світу живе насправді без ефективного контролю будь-якого уряду. Довкола тих сіл-фортець постійно вартують чоловіки зі зброєю, захищаючи родину та сусідів від нападів банд, які часто з'являються в горах. Національна приналежність населення також не зовсім ясна. Його об'єднують спільна мусульманська віра та спільна мова, пушту.

Після одногодинної "прогулянки" ми прибули до тренувального табору муджахідської групи. Командир, що очолює вишкіл, сам свого часу навчався в Одесі та Ленінграді. Він говорить доброю російською мовою, а також дещо розуміє по-українському. Він розповів нам, що час від часу на цей табір налітають радянські вертольоти і тому доводиться місце табору часто міняти. Самий табір — примітивний. Це кілька шатер, спеціальні барикади, через які рекрути мають скакати, і заборона з колючих дротів, попід якими рекрути мають повзти. Рекрутів навчають виробляти примітивні бомби та гранати та вживати радянську зброю. На жаль, вони не мають можливості практикуватися в стрільбі, бо, з огляду на великий брак набоїв, кожна куля потрібна на фронті. Саме тому цей вишкіл — майже виключно теоретичний.

Дістати зброю — нелегка для муджахідів справа. Більшість їх озброєння або підібрана на вбитих противниках, або принесена дезертирами з війська Бабрака Кармала. (З 1979 р. це військо зменшилося від яких 100 тисяч вояків до приблизно 60 тисяч).

Афганські повстанці з захопленим ними радянським трофеєм.

Деяку зброю постачають прихильні партизанам арабські країни, між ними, Єгипет, а також Іран. Ця допомога в більшості мало-ефективна і рідко доходить до рук партизанів.

У таборі якскраво видно всі труднощі цієї партизанської боротьби. Однією з основних проблем є постачання харчів для рекрутів. На протязі двох років основною радянською тактикою є палити жнива і таким чином нищити джерела прохарчування для партизанів. Через загальну вбогість населення Афганістану ця тактика приносить трагічні наслідки для цивільних жителів.

Сніданок, обід і вечеря рекрута однакові — палиниця, юшка з городиною та солодкий чай. Командир табору пояснив мені, що він не може витратити на прохарчування одного рекрута більше як 0,15 американського цента на день. Коли до табору приходять нова група рекрутів, інша частина їде до Пакистану і там на базарі закупає для них харчі. З огляду на недостатнє харчування вишкіл обмежений до трьох годин денно, бо рекрути не в силі довше витримувати важкі бойові вправи.

Закінчивши вишкіл, рекрути повертають командирові свої мундири, чоботи та зброю і неозброєні повертаються пішки до своїх частин у глибині окупованої країни. Залежно від віддалі така подорож триває від двох тижнів до трьох місяців і відбувається переважно ночами, з огляду на постійну загрозу налетів ворожих

вертольотів. Під час рейдів населення забезпечує муджахідів харчами, воно й переховує їх у день. Щойно після повернення до власної частини випускники вишколу отримують зброю (якщо частина має запасні рушниці).

Сказав мені один старий муджахід: "Увесь народ бере участь у *джихаді* (священній війні), від дітей до старих. Муджахідові в харчах ніхто не відмовить".

Під час свого перебування у тренувальному таборі я мав нагоду зустрітися та коротко поговорити з чотирма афганськими вояками з війська Бабрака, які перейшли на бік муджахідів. Вони покинули свою військову частину в околиці Мазарі-Шаріф, і партизани привели їх до цього табору на перевишкіл. Ми провели з ними таку розмову.

— Що діялося в Мазарі-Шаріф, коли ви там ще були?

— Ми бачили, як муджахіди знищили шість літаків. Ми всі були в одній піхотній частині, в тій самій хоті, і рішили всі разом перейти на бік муджахідів.

— Скільки радянських радників було у вашій частині?

— З нами воювало понад 50 російських радників.

— Чому ви покинули армію Бобрака?

— А кого ми мали слухати? Росіян? Чи вони мають нам наказувати?

— Як довго ви були в війську Бобрака?

— Ми обидва — три місяці, інші були 47 днів.

— Які були обов'язки російських радників?

— Вони робили головню технічну роботу — пов'язану з танками, навчали воєнної стратегії.

— Що ви можете сказати про військові якості цих росіян?

— Вони бояться йти в бій, хочуть лишатися в гарнізонах, їх висилають воювати з афганцями. Нас примушують воювати проти наших рідних братів — а ніхто не хоче битися з братом!

— Скільки ваших друзів перейшло на сторону муджахідів у минулому році?

— Військо Бобрака постійно доповнюється новими вояками, людей привозять з тюрем і записують до війська. Наша чота мала на початку цього року 101 нового вояка, потім залишилося 8, а тепер, як ми пішли, є тільки 4.

— Чи ви перейшли із своєю зброєю?

— Так! Взяли два легкі кулемети, два "калашнікови", бінокль, 4 гранати і 760 набойів.

Тут командир муджахідів додав від себе: "Це дуже добре, краще, ніж західня допомога!"

— Чи ви вступили до лав муджахідів?

— Так, очевидно! Сьогодні до війська Бобрака беруть тільки старших людей і дітей. Хто лише може нести зброю, того беруть.

Не зважаючи на всі труднощі, брак зброї та харчів, у муджахідів є дуже сильна духовна зброя — їхнє переконання і віра в те, що за ними правда, що вони ведуть священну війну проти безбежників. Коли я розпитував про причини високої моралі бойовиків, найчастіше діставав приблизно таку відповідь: "Афганський народ ніколи не дозволить чужому окупантові над ним панувати!" У минулому афганці воювали проти британців і виграли, а згодом війська СРСР аж чотири рази нападали на Афганістан, і кожного разу афганці відбивали напад. Тому й сьогодні вони вперто вірять, що перемога буде на їхньому боці. Все таки, коли мені вдалося цю тему розвинути в розмові ширше, виявилось, що на ділі мої співрозмовники дивляться на свої можливості реальніше. Один з командирів сказав так:

Радянський Союз має абсолютний контроль у повітрі. Їхні вертольоти винищують нас і наш народ, і в цьому ми безборонні. Ми вже чотири роки воюємо, і досі даємо собі раду, але ресурси в нас обмежені і вести довгу війну проти сильного окупанта нам буде не під силу. Вони [СРСР] мають можливість продовжувати окупацію довгі роки і таким чином винищити наш народ.

Як же натеper виглядає військова ситуація в Афганістані? До цього питання я постійно повертався і кожний раз діставав такі відповіді. Радянські збройні сили, приблизно 100 тисяч вояків, відіграють обмежену роль. Головне їхнє завдання — обороняти великі міста та військові бази, охороняти конвої, тримати в своїх руках головні шляхи між містами. Коли ж ідеться про чисто військові операції, то ввесь тягар лягає на військо Бабрака. Правда, радянські радники йдуть з ними в бій, але прямої участі в них вони не беруть, хібащо в випадках, коли ясно, що урядові війська не спроможні самі дати собі раду. Головну роль у боях грають зате радянські вертольоти.

Все таки в деяких районах країни і радянські війська провадять бої. Наприклад, в районі гір Гіндукуш, близько китайського кордону, радянські війська беруть участь у боях. Недалеко від столиці Кабулу, в долині Паншир, радянські війська також воювали. Їм, одначе, не вдалося встановити там контроль, хоч під час більше як чотирьох великих наступів вони намагалися вигнати звідти муджахідів.

Усі мої співрозмовники погоджуються в тому, що 80-90% країни знаходиться у руках муджахідів. Більші міста, Кабул наприклад, удень є в руках Бабрака і радянської армії, але вже ввечері контроль переходить в руки партизанів.

У районах, де радянська армія має повний контроль, недавно почали будувати нові аеродроми, які, за всіма ознаками, не мають нічого спільного з боротьбою проти партизанів. Очевидно, це

потенційні опорні бази для дальшої російської експансії у напрямі Перської затоки.

Головна тактична мета радянського війська — ізолювати муджахідів від населення країни. З цією метою вже два роки радянські літаки та вертольоти бомбардують села, палять жнива, вживають хемічну зброю проти цивільного населення. Муджахіди показували мені спеціальні міни, розкидані вертольотами в долині Паншир. На перший погляд вони ніщо інше, як дитячі іграшки. Тоді мені показали знімки дітей, що ті "іграшки" підняли...

Як основний тактичний засіб муджахіди вживають засідки на радянські конвої. Досі мали вони великі успіхи у цьому. За наявними даними в Афганістані досі загинуло коло 15 тисяч радянських вояків.

Муджахіди настільки сильні, що можуть контролювати окремі терени, і тепер у деяких районах вони встановлюють своє власне цивільне управління. Безсумнівно, що в тому їм помагає населення. Це факт, що уряд Бабрака не має ніякої підтримки серед народу — його вважають маріонеткою Москви. Щоб показати безсилість цього уряду, партизани широко застосовують терор проти окремих урядовців. Наприклад, у Кабулі напади на урядовців Бабрака є щоденним явищем.

Обличчя війни видно з бойових повідомлень, які показували мені муджахіди:

5 вересня 1983 р. муджахіди напали на військову базу на передмісті Кабулу. Убито 60 вояків з війська Бабрака, знищено одну автомашину. Одного муджахіда поранено, одного вбито...

Згідно зі звітами, в околиці Заїд-Абад, в районі Мохаммед-Ага, 5 жовтня 1938 р. муджахіди напали на російський конвой, що був в дорозі з Кабулу до Гардежу. У бою, що тривав від третьої години по полудні до восьмої вечора, було знищено три танки, два бронетранспортери, 10 нафтоперевізних машин. Убито багато російських вояків. Один муджахід загинув у бою, 8 були поранені...

Яка ж доля радянських вояків, що попали в полон або добровільно перейшли на бік муджахідів?

Тяжко встановити кількість полонених, що знаходяться тепер у руках муджахідів, і число радянських вояків, які добровільно перейшли на бік партизанів. Під час свого перебування серед партизанів я повторно чув число 120 осіб. Недалеко від тренувального табору я мав нагоду провести інтерв'ю з двома радянськими вояками, які добровільно покинули радянську армію та перейшли на бік муджахідів. Один з них 24-річний харків'янин, наполовину українець, наполовину таджик. Другий — росіянин з Узбекистану, якому 23 роки. Нижче подаю уривки з нашої розмови.

Питання: Яка дисципліна в радянській армії? Яке ставлення

до вояків різних національностей?

Відповідь: Що ж можна сказати? Вояки мусять слухатися. Якщо вони не будуть слухати старшин, їх поб'ють і посадять у тюрму. У випадку мусулман — таджиків, узбеків та інших — старшини до них ставляться дуже погано. Наприклад, на вечерю готують борщ. У борщі свинина, а мусулмани свинини не їдять. На тому пункті починається сварка. Буває й так, що таджики ловлять російського офіцера, який до них погано ставиться, і вбивають його.

П.: Ви бачили такі випадки?

В.: Так, бачив, хоч звичайно росіяни та українці не будуть заводити сварку з мусулманами. Але тут, в Афганістані, нема що випити. Удома росіяни та українці вип'ють та лишають мусулман в спокою. Тут інакше — є наркотики, гашиш, опіум, героїн, і конфлікти бувають частіше.

П.: Коли ви прибули до Афганістану?

В.: 1981 року. (Другий — росіянин — прибув 1980 р.). Раніше — на протязі 6 місяців — я перебував у Ташкенті, а тоді мене післали до Афганістану. Після шести місяців я втік з армії. Я продав деяку зброю муджахідам, і мене з товаришем посадили в тюрму. Ми втікли з тюрми й перейшли на бік муджахідів.

П.: Як довго триває служба вояка в Афганістані?

В.: Два роки.

П.: Які війська тепер посилають до Афганістану?

В.: Зараз посилають частини, які закінчили вішкіл в Німеччині або в Чехо-Словаччині. Це десантні частини, що переважно складаються з росіян, хоч там і доволі багато українців.

П.: Що вам казали перед виїздом до Афганістану?

В.: Цілий апарат пропаганди існує на те, щоб створити враження, що все, що робить Америка, — це погане, і що ми все маємо рацію. Так, ще перед нашим виїздом нам говорили, що американці дають бандитам зброю, що американці, китайці та пакистанці воюють в Афганістані і подібне. Коли ми приїхали, ми побачили, що це не так. Бачили тільки муджахідів.

П.: А ваші друзі, що тут опинилися, чи бачать вони це саме?

В.: Очевидно, що бачать. Коли я прибув до Афганістану, було в моєму підрозділі 106 таджиків. Всі вони відмовилися воювати, і їх відіслали додому. Це було в 1980 році. Вони відіслали багато таджиків, узбеків і туркменів назад. Декого розстріляли на місці, але більшість повернули до Союзу.

П.: Що буває з тими, які відмовляються стріляти?

В.: Скликають військовий трибунал. Переважно така людина опиняється в дисбаті або будбаті. Там багато солдатів з Середньої Азії, хоч бувають українці і росіяни також. Звичайно буває так: почнеться сварка між російським офіцером (офіцери —

переважно росіяни) і вояком з Середньої Азії. Росіянин назве його "чорножопником" або подібно; той відпалить йому, що він "блядь", який забув свого Бога. Це призводить до трибуналу. Або буває, що російський офіцер накаже азіятові вичистити його кімнату, а той відмовиться — тоді карають.

П.: Чи були у вашій частині такі вояки, які слабо по-російськи говорили?

В.: Були, але таких рідко посилають до Афганістану. Якщо людина знає фарсі, тоді посилають його, щоб був перекладачем, але мусулмани часто не хочуть воювати проти своїх, і воліють помагати муджахідам.

П.: Як, на вашу думку, радянські вояки виконують свої обов'язки в Афганістані?

В.: Бояться. Більшість боїться. Під час Великої вітчизняної війни воювали дорослі люди, боролися за свою землю, боронили своїх дітей і батьків. Навіть комуністи це кажуть. А зараз вояки питаються: "Чого нам воювати? Ми не захищаємо свою країну, ми вбиваємо мирних людей".

П.: Чи ваші друзі в СРСР це знають?

В.: Так, знають, але бояться щось сказати.

П.: Як виконують свої обов'язки рядові вояки під час бою?

В.: Офіцери кажуть їм стріляти в такий то напрям. Вони закривають очі і стріляють — у повітря, понад гори, денебудь. Вони бояться і чекають, щоб їхня служба в Афганістані закінчилася. Часто буває, що солдат вдає хворого, щоб звільнитися від обов'язків або раніше повернутися додому.

П.: У вашому батальйоні, скільки приблизно людей приймали наркотики?

В.: Дуже багато. Продають усе, що мають, афганцям, щоб дістати наркотики — гашиш чи героїн. Продають зброю, чоботи, все. Якщо спіймають, що хтось везе наркотики до Союзу, карають. Середньоазіяти часто вживають наркотиків; вони до цього звикли. Але росіяни та українці частіше люблять випити, а оскільки немає алкоголю, починають курити гашиш. Опісля повертаються додому і продовжують курити. В Союзі можна купити наркотики в Середній Азії, там це доволі багато продається. Один кілограм опіюму коштує 25 тисяч карбованців. А тут в Афганістані можна бачити, як біля бараку сидять солдати, 40-50 чоловік, і курять гашиш.

П.: Що вам розказували політруки про ситуацію в Афганістані напередодні вашого виїзду?

В.: Нам казали, що Бабрак Кармал три рази звертався до Союзу по допомогу, до Брежнєва, але що ми не хотіли помагати. Тільки тоді, коли Кармал сказав, що американці готові вступити в країну, тоді Брежнєв післав військо. Коли ми приїхали, нам було

сказано, що ми випередили американців на кілька годин. Таджики та узбеки, які з нами прибули, чули це саме. Але тому, що вони розмовляють місцевою мовою і говорили з афганцями, вони довідалися, що справа зовсім інакша — взагалі немає американців в Афганістані. Таджики тоді почали між собою говорити: "Чому б американці мали з нами воювати?" І багато з них відмовилися стріляти. Росіянам казали, що афганці — звичайні басмачі. Якщо його не заб'єш, то він застрілить тебе!

Л.: Чи під час вашого перебування в Афганістані ви зустрічали українців, які відмовлялися воювати?

В.: Так, зустрічав. Більшість з них були з Західної України. Вони товаришують з мусульманами і виступають проти радянської влади. Є кілька, які добровільно перейшли на бік муджахідів, навіть деякі з Києва. А взагалі, в гарнізонах українці товаришують з українцями, росіяни з росіянами і подібно. Солдати між собою говорять: "Моя кров — твоя кров", і це багато чого вирішує у війську.

Війна в Афганістані триває вже п'ятий рік без виглядів на закінчення. У сусідньому Пакистані знаходиться коло трьох мільйонів утікачів, в Ірані коло одного мільйону. Радянські війська досі не в силі контролювати країну, а уряд Кармала далі не має політичної підтримки серед населення і тим самим неспроможний законно керувати державою. Вже немає далі сумніву, що присутність радянського війська і радників зумовлена планами Москви глобального масштабу. Вже сам факт, що СРСР розбудовує нові аеродроми, розраховані на літаки далекої дії, вистачає на те, щоб переконати навіть неспеціаліста, що метою окупації Афганістану не було лише закріплення комуністичної влади в цій країні. Єдине, що стало на перешкоді далекосяжним планам Москви — це непередбачений ними завзятий і затяжний опір афганського народу. Не можна робити висновків із ще не закінченої війни, але деякі коментарі до сучасної ситуації потрібні. Поперше, треба сказати, що перспектива дальшої затяжної партизанської війни для афганського народу — погана. Як було вже сказано раніше, кількість радянського війська в Афганістані велика. Якщо СРСР ще збільшить там своє окупаційне військо, безпосереднє зіткнення між ним і муджахідами може скінчитися для афганців катастрофічно. Не можна тут робити прямого порівняння між війною в Афганістані та війною у В'єтнамі. У В'єтнамі американці воювали проти добре озброєного ворога, а СРСР мав прямий шлях до В'єтнаму, куди можна було посилати зброю — в Афганістані цього немає. Подруге, у В'єтнамі боролася тубільна армія, що мала одне керівництво, роки досвіду в боротьбі проти японців і французів і, врешті, добре вишколені кадри. В Афганістані ситуа-

ція інакша. Тут діє кілька партизанських угруповань, які у конфлікті між собою, підготованих офіцерів у них мало, а населення країни значно менше, ніж у В'єтнамі.

Все таки існують деякі подібності афганської війни з в'єтнамською. Коли починалася в'єтнамська війна, американці були переконані, що вони зможуть контролювати ситуацію, не висилаючи до В'єтнаму більших військових частин. Це їм не вдалося — впродовж років треба було постійно збільшувати силу армії, що там воювала. Стратегія — вести війну руками самих лише в'єтнамців — себе не виправдала, довелося воювати й самим американцям. В Афганістані Москва мала подібну стратегію. Воювати мало саме військо Кармала. На ділі це військо помалу перестає існувати. Коли ця ситуація не зміниться, радянське військо змушене буде нести весь тягар боротьби. Але збільшене число вбитих і ранених вояків може спричинити негативну реакцію вдома (хоч, можна передбачати, не таких розмірів, як реакція в Америці на в'єтнамську війну у 1960-их роках).

Друга подібність між афганською і в'єтнамською війнами полягає в наставленні самих вояків. У В'єтнамі між американським вояцтвом досить поширилася наркоманія. Це саме тепер діється у радянському окупаційному війську. Зате, однак, дуже рідко траплялося у В'єтнамі, щоб американський вояк перейшов на бік ворога. В Афганістані перехід радянських вояків на бік противника трапляється частіше. Це дає нам картину радянського війська, якої не сподівалися західні знавці. Проблеми дезертирства і наркоманії пов'язані в радянській армії тісно з політичними аспектами цієї війни. Як це підкреслили вояки в інтерв'ю, прибувши до Афганістану, вони побачили, що вони там небажані агресори і тоді перестали вірити урядовій пропаганді. А це в будь-якому війську веде до деморалізації.

Ще одним важливим, досі непередбаченим фактором є національні конфлікти в середині радянської армії. Киргизи та інші середньоазіатські вояки відмовляються стріляти в "ворога", деякі українці переходять на бік муджахідів, виникають гострі суперечки на національному тлі. Звичайно, такі конфлікти відбивають глибші суперечності в радянському суспільстві. Це дискримінація "націоналів" та упривілейований статус росіян. У результаті лояльність майже половини радянської армії в критичних ситуаціях можна поставити під знак питання. Не диво, що 1982 року, під час конференцій з національного питання в Ризі (Латвія), відбулася окрема сесія на тему "Радянська армія — школа дружби і братерства", де обговорювано деякі проблеми міжнаціональних взаємин в армії.

Кінчаючи свої спостереження та враження з Афганістану, варто навести слова колишнього міністра закордонних справ

Російської імперії князя Олександра Горчакова. Ще 1864 року він чітко з'ясував ставлення російського експансіонізму до народів Середньої Азії:

Становище Росії в Середній Азії є тотожне зі становищем інших цивілізованих країн, які входять у контакт з напівдиким мандрівним населенням, що не має виробленої соціальної структури. У таких випадках цивілізована нація завжди змушена, в інтересах безпеки своїх кордонів і своїх комерційних зв'язків, перебрати зверхність над тими, з яких їхній неспокійний характер і войовничість роблять невідних сусідів.

НАШЕ ГАСЛО: ВІЛЬНІСТЬ І СОЛІДАРНІСТЬ

Кредо польської організації

«Солідарність у боротьбі»

Наше ім'я: Солідарність у боротьбі.

Наше гасло: вільність і солідарність.

Наша емблема: з'єднані літери — солідарність з символом надії — якорем.

Наш родовід: християнство, демократія, Польща, соціалізм, профспілка "Солідарність".

Чому ми боремося? Щоб перемогти, щоб захистити слабких і бідних, голодних і ув'язнених, щоб повернути розтопані права громадянам, народу, щоб не дати позбавити себе свободи, щоб бути вірним традиціям батьків і дідів — "За нашу та вашу свободу", щоб показати світові, що злу та насильству можна й треба давати відсіч, щоб ця відсіч була дійовою, а не мовчазною, щоб дійти до справедливого соціального погодження, щоб не зганьбити нашої честі — щоб жити.

Чому солідарність? Щоб не піддатися почуттю ненависти, щоб бути з тими, кому ми більш за все потрібні, щоб відродити незалежну та самоврядну "Солідарність", щоб здійснилися наші надії, щоб Польща могла бути Польщею, щоб "один був за всіх, а всі — за одного", щоб не було "рівних і рівніших", слухняних робіт і всевладних товаришів, за боротьбу проти війни — за життя.

Що становить нашу гордість і наш обов'язок? Служіння польському народові в його прагненні до незалежності та демократії, служіння всьому цивілізованому людству в його прагненні до справедливості, миру та добробуту.

Наша далека мета — це вільна, незалежна та солідарна Річ Посполита, солідарність між людьми та народами.

Наша найближча мета — це: а) зростання суспільної самосвідомості та самоорганізування в країні; б) легалізування діяльності профспілки "Солідарність".

Повний текст листівки, яка була поширена в українській та російській мовах в Польщі й в Україні членами підпільної організації "Солідарність у боротьбі" в березні 1984 р. Текст листівки виготовив відомий польський діяч, провідник "Солідарности в боротьбі" Корнель Моравецький, який в 1981 р. редагував *Biuletyn Dolnośląski*. — *Ред.*

Хто є нашим противником? Ним є тоталітарний комуністичний режим, який затьмарює нашу свідомість, розтліває людей, ідеї та народи.

Хто є нашим союзником? Ним є кожний, кому дорогі правда, свобода та демократія.

Ми говоримо: "Ні!" — угоді з владою, інтеграції в цю систему. Бо влада порушує всі угоди, як вона порушила Гданську громадську угоду 1980 р. Бо народ не повинен входити в угоду з нав'язаною йому владою, він повинен її сам собі обрати демократичним шляхом.

Ми говоримо: "Так!" — проведенню вільних демократичних виборів, які залишать для ПОРП лише частину державної влади в залежності від відсотка, який вона дістане в конкурентній боротьбі з іншими політичними партіями, діяльність яких могла б проходити вільно. Ми бажаємо добитися здійснення найважливішого пункту Ялтинської конференції — демократичної влади в Польщі.

На які методи ми спираємося? Ми спираємося на інформаційно-видавничу діяльність, звернену до широких народних мас нашої країни (листки, газети, радіо, а в майбутньому також і в сусідніх країнах), на боротьбу з брехнею, на самоосвіту. Ми спираємося на співпрацю, на угоду з незалежними рухами та організаціями в нашій країні та за кордоном, які прагнуть до демократизації. Ми шукаємо підтримки та допомоги в організуванні масових протестів (великих страйків, вуличних демонстрацій) — Як заздалегідь запланованих, так і стихійних. Ми стараємося в міру своїх потреб і можливостей робити свій внесок до допомоги, яку подають Католицька Церква та підпільна мережа профспілки "Солідарність" репресованим особам і їхнім родинам.

Ми спираємося на організацію та підтримку активної громадської самооборони у формі: заводських страйків у випадку погіршення умов праці та зменшення заробітної платні, а також у випадку переслідувань та звільнень; переслідувань стукачів і доносчиків; покарань найжорстокіших здійснювачів комуністичного терору. В кожному окремому випадку вибір заходів самооборони повинен відповідати рівневі безпосередньої загрози та вини. Ми вживаємо проникнення до репресивних органів (військо, міліція, СБ, тюрми). Ми здійснюємо допомогу незалежним організаціям і рухові за мир у комуністичних країнах. Особливо ми провадимо антивоєнну пропаганду серед радянських військ, дисльонованих у Польщі, зниження темпу праці та саботаж виробництва на військових заводах. Ми стараємося й далі розвивати та поліпшувати стан і рівень своєї організації, щоб вона могла виступати на боці народу в найзагостреніших ситуаціях, як наприклад, під час зовнішньої інтервенції, війни, як також і в інших складних ситуаціях.

Покищо успішне використання кожної з вищенаведених метод виходить за рамки наших можливостей. Тому ми будемо розглядати кожну з них як завдання, засіб і мету на майбутнє.

Наша мрія-видіння — це Маніфест солідарності.

Зоря солідарності піднімається над світом. Піднімається у вигляді революційних ідей, у вигляді проекту нової соціальної системи. На зло силам влади та грошей. На зло тоталітаризмові та приватній власності. Капіталізм віддзеркалює спільні інтереси як суму інтересів індивідуумів. Комунізм відбиває інтереси партії та держави за рахунок інтересів індивідуумів. Солідаризмом можна назвати такий суспільний устрій, який охороняє інтереси індивідуумів і піклується про їхню реалізацію разом з інтересами суспільства. Для цього суспільного устрою характеристичні умови та інститути спільного життя, потрібні для того, щоб усі відчували себе громадянами. Звідси випливає: 1) парламентарна форма правління, яка визначається як наслідок вільних виборів серед кандидатів конкурентних партій і політичних програм; 2) ринкове господарство, яке виключає велику приватну власність на засоби виробництва та базується на робітничому самоврядуванні як основній формі керівництва підприємствами; 3) свобода слова та зборів; 4) територіяльне самоврядування, яке обирається і яке є відповідальне перед мешканцями даного району; 5) незалежний суд. У рамках цього солідаризм передбачає: (6) незалежну робітничу спілку, яка об'єднує за принципом добровільності людей праці всіх професій. Такою спілкою в Польщі на протязі 16 місяців була профспілка "Солідарність".

Праця — це основа суспільства. Привласнення чужої праці є джерелом соціальної несправедливості. Від цього, від експлуатації людини людиною та державою й повинна захищати спілка. Вона повинна захищати людей та їхню працю від марнотратства, від приниження та використання в чужих інтересах. Вона повинна діяти на всіх рівнях — на заводах, у галузях, в регіонах, по всій країні.

Так ми уявляємо собі в загальних рисах солідаризм. Проте солідарність — це щось більше, ніж права та інститути. Це — єдність у боротьбі за спільні інтереси, це — згуртований захист слабких і ображених, це — здійснення гасла: "Один — за всіх, а всі — за одного". Вона не є проектом "нового чудового світу". Це є проект світу, дещо кращого за той, який існує тепер на Сході та на Заході. Світу без зловживання владою та без різкої соціальної нерівності. Світу, в якому працю кожного буде оплачено справедливо і в якому не буде безправ'я та безробіття. Солідарність — це проект світу праці, який олюднює Землю та ошляхетнює людину.

Яка мета цього? Щоб жити. На Сході, в країнах так званого соціалістичного табору владу тримає партійна каста, яка не ра-

хується з бажаннями та потребами людей. Система, що домінує тут, перетворила громадян у підданих і підкорила країни радянському імперіялізмові. Він прагне правити світом шляхом страшного збільшення своєї військової могутності і являє собою смертельну загрозу 20 сторіч цивілізації, 20 сторіч нашої віри, праці та боротьби. На Заході ж громадська думка занепокоєна інфляцією та стагнацією, люди прагнуть до прибутків і збагачення. За винятком США, керівництво якого починає розуміти загрозу, що нависла над свідом, країни Заходу тішать себе надіями на розрядку. Економічна нерівність кидає тінь на демократію. Молоде покоління, прагнучи до кращого життя, протестує проти витрат на озброєння. Воно не усвідомлює собі небезпеки радянського імперіялізму та страждань народів Східної Європи від нечуваного соціального та національного гноблення. Захід борсається, не бачачи виходу з нескінченної спіралі росту ядерних озброєнь. Є два виходи. Перший з них — це єдина позиція західних суспільств, які відмовляють СРСР у технічній допомозі разом з одночасним зміцненням могутності війська та обмеженням його вжитку. Все заради забезпечення військової переваги над потенційним агресором. Другий вихід — це здобуття права голосу робітниками Сходу, які, як і робітники Заходу, хочуть жити. Вони знають, хто їх обманує, хто примушує їх працювати за мінімальну заробітну платню, хто прагне могутності, створеної їхніми руками. Цього прагне комуністична верхівка.

Перший вихід, якщо не приведе до другого, сам собою нічого не вирішує. Другий вихід може забезпечити лише масовий виступ робітників у країнах Сходу, подібний до того, який відбувся в Польщі в 1980 році. Лише солідарні зусилля, сміливість і надія можуть врятувати світ. Солідарність — це мир, а мир — це солідарність.

Немає іншого шляху для Польщі. Без "Солідарности" не буде над Вислою ні справедливості, ні достатку. Якщо поляків бато-гом і голодом примушувати до рабської праці, вони й далі животитимуть у злиднях. Сплеск свободи, що наступив разом з появою "Солідарности", натхнув молодь і широкі народні маси. Ясно, що, для того, щоб Польща була польською, вона повинна бути Річчю Посполитою Солідарною.

Як це здійснювати? В боротьбі. Солідарність — це не лише нова ідея, але й спосіб її реалізації. Спосіб одержати перемогу над східними режимами та західнім егоїзмом. Потрібно лише, щоб люди праці в містах і селах усвідомили власну солідарність, знайшли в собі сили виявити її. І тоді впадуть червоні та золоті трони.

Тому найголовнішою зброєю в цій боротьбі є інформація. Примус, що панує в нашій країні, базований на брехні, і свободи

ми доб'ємося лише правдою. А про неї треба оповіщати і на Сході, і на Заході. Будемо намагатися збудувати радіостанцію "Солідарність", яка б пересилала свої програми на весь світ. Ми хочемо обміну думок, не обміну куль і ракет. Наших противників ми хочемо переконувати, не вбивати. Ми хочемо переконувати, що їм буде краще та безпечніше в солідарній Польщі, в солідарному світі.

Ми маємо право і обов'язок висловлювати свої думки та прагнення. Як це зробити? За допомогою незалежної преси, радіо, груп самоосвіти, за допомогою вуличних демонстрацій, страйків ми повинні відмовлятися віддавати результат своєї праці тим, хто відбирає його в нас силою та терором. Найдійовішим засобом є страйки солідарности. Такі, що починаються стихійно (а в тому, що вони почнуться, не може бути ніякого сумніву) на якомусь великому заводі чи в промисловому центрі, і тоді весь народ повинен підтримати тих, хто більше не міг терпіти. Це послужить найкращим сигналом до початку згуртованого опору.

На нас завжди лежить обов'язок активного захисту переслідуваних людей і розтоптаних ідеалів. Ми будуємо організацію "Солідарність у боротьбі". Вона відкрита для кожного, хто вибрав боротьбу за Солідарну Річ Посполиту, за солідарність людей і народів і готовий задля цього пожертвувати своїм часом, кров'ю, а, якщо знадобиться, і власним життям. Ми не претендуємо на монополію боротьби за профспілку "Солідарність". Цю боротьбу в різних формах ведуть кращі сини Польщі. Ми прагнемо до співпраці та угоди зо всіма, хто шукає соціальної справедливості. Ми є проти угоди з владою, за якою стоїть чужа держава. Ми хочемо позбавити влади цю владу.

Чи це реально? Це нереально лише доти, доки люди самі не переконуються в реальності. Доки вони не зрозуміють, що настав час взяти власну долю в свої руки.

Ми не розраховуємо на швидку перемогу в наслідку одного сильного удару. Ми розуміємо загрозу відкритого протиборства. На нас чекає тривала підготовча боротьба. Ми не маємо танків. Ми хочемо переконати тих, в кого вони є, не використовувати їх проти неозброєних. Наша справа справедлива. Зло може мати тимчасові успіхи, однак, солідарність — це правда та добро, і вона переможе.

13 грудня 1982 року

Голова ради "Солідарности в бротьбі"
Корнель Моравецький

Наш коментар

Під солідаризмом тут треба розуміти суспільний устрій, побудований на демократії, плюралізмі та самоврядуванні, який

враховує основний закон економічного розвитку — обмін і ринкову конкуренцію — з обмеженням влади великого капіталу та державної влади. Останню повинна контролювати незалежна робітнича спілка (або федерація таких спілок). Демократичне представництво цієї спілки (федерації) в масштабах усієї країни буде додатковим варіантом влади в державі — робітничою владою. Представництво спілки на різних рівнях буде репрезентувати собою форму захисту суспільства від сваволі держави (цивільної влади) та її інституцій: адміністрації, правосуддя, війська та міліції. Цей погляд пояснюється європейською традицією та практикою контролю суспільства над владою за допомогою, з одного боку, демократичних виборів, а, з другого, за допомогою поділу її на такі форми, як законодавча, виконавча та судова. Першим прикладом такої системи стала профспілка "Солідарність", з якою довелося рахуватися навіть такій могутній і монолітній владі, якою є комуністична влада. Тому вона робить усе можливе, щоб знищити її як організацію-ідею та символ.

Найновіша історія підтверджує, що демократія не є достатнім гарантом від тоталітаризму (прикладом є гітлеризм). З другого боку, відсутність великої приватної власності на засоби виробництва не гарантує від експлуатації (прикладом є комунізм). Така робітнича спілка повинна разом з іншими демократичними структурами влади та врядування захищати найуразливіших індивідумів і групи від економічної та громадянської дискримінації. Звідси й випливає її назва — "Солідарність". Її походження веде свій початок від первісних форм християнства: любові, допомоги бідним та знедоленим.

Солідаризм — не догма й не кінцевий варіант. У концептуальній ділянці він ще вимагає доробки: розмір приватної власності на засоби виробництва, взаємопов'язаність обмеження приватного капіталу з законами ринку, компетенція та обов'язки робітничої влади та державної влади тощо, а також практична перевірка (першою перевіркою в крайніх умовах комуністичного режиму були 16 місяців існування "Солідарности"). Ми розглядаємо це як напрям соціальної революції, яка веде до матеріального та духовного вдосконалення окремих індивідів і народів. Не шляхом індивідуального успіху, досягнутого за рахунок слабкіших і не шляхом колективістської зрівнялівки всіх, а на базі розвитку, якого добиваються в наслідку особистої та суспільної конкуренції зусиль, праці, талантів. При чому розвиток має бути спільний, справді солідарний.

Ще раз підкреслюємо, що ми не розглядаємо солідаризм як ліки від усіх хвороб та проблем суспільства. Ми вважаємо, що він може зробити життя людей і народів дещо кращим і гуманнішим, ніж за західнього капіталізму й у сто разів кращим і всебічнішим,

ніж за східнього комунізму. Тут у Польщі боротьба за здійснення цієї мрії є одночасно боротьбою за національне та соціальне визволення. Це боротьба за визволення народів з-під комуністичного ярма, а всього світу — від кайданів безвихіддя ядерного самознищення.

Наш статут і місце в боротьбі

Ми рахуємо свій початок від червня 1982 р. Ми є незалежною національною організацією. Наша боротьба — це одна з форм суспільного опору. Ми віддаємо належне нашому противникові та собі. Ми підтримуємо в загальних рисах рішення керівництва профспілки "Солідарність". Однак ми залишаємо за собою право критикувати ці рішення та право на власну ініціативу.

Наша структура

Вона знаходиться в процесі формування, як і вся наша організація. Вона має ієрархічний характер з високим рівнем демократії в середині окремих територіальних та професійних ланок. Керівним органом є Рада, яка обирає голову. Основною організаційною одиницею є група "Солідарности в боротьбі" (СБ). Її членом може бути кожний (незалежно від національності та приналежності до інших організацій) за умови прийняття присяги.

Кількість членства

Сьогодні нас кілька сотен, а завтра й ти будеш з нами. Наша сфера дії усюди, да є й де діють члени нашої організації.

Наші гасла: самоврядування, солідарність, незалежність.

День нашого свята — 31 серпня.

Про наше ставлення до: а) народів Чехо-Словаччини, України, Білоруси, Литви. Ми бажаємо цим народам незалежності, не маємо жадних територіальних претенсій; б) росіян — ми хочемо дружби, рівноправних взаємин з великим російським народом, взаємин, базованих на правді; в) німців — ми плекаємо надію на дружні, рівноправні стосунки з великим об'єднаним німецьким народом.

Наші пропозиції

Якщо хочеш боротися за незалежну Річ Посполиту Солідарну, віддати всі свої сили, час, а якщо знадобиться і життя для створення такої Польщі, якщо хочеш боротися за солідарність між людьми та народами, якщо хочеш і обіцяєш розвивати ідеї нашого руху й сумлінно виконувати як доручені тобі, так придумані тобою

завдання — вступай до наших лав. Якщо тебе задовольняють наша мета і наші методи, вже тепер, не чекаючи контакту з нами, створюй навколо себе, на заводі, на місці проживання, на селі групи "Солідарности в боротьбі". Шукай нас — зустріч близька.

Ми певні, що своїм існуванням і боротьбою ми підтримаємо велике прагнення людей, народів і культур, відкритих для обміну добром і мети, які об'єднуються для поважання особистости, які шукають нових і зберігають старі правди. Це прагнення братерства та поступу долає зачинені укріплені табори, відчиняє замкнені кордони, брехню та страх. Так будьмо ж ми, люди, ми, поляки, і ми, члени "Солідарности в боротьбі", вільними та солідарними.

Наше прохання: перепиши, передай знайомим, залиши на людному місці.

Наш братерський привіт!

Хай живе солідарність між людьми та народами Польщі та Радянського Союзу!

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Johnson, Paul. MODERN TIMES: THE WORLD FROM THE TWENTIES TO THE EIGHTIES. New York: Harper and Row, 1983, 817 pp.

Джонсон, Пол. НОВІТНЯ ДОБА: СВІТ ВІД ДВАДЦЯТИХ ДО ВІСІМ-ДЕСЯТИХ РОКІВ. Нью-Йорк: Гарпер і Ров, 1983, 817 стор.

Ця книжка викликала нещодавно багато розголосу головню тому, що в ній автор, колишній співробітник і редактор лівого лондонського журналу *New Statesman and Nation* написав історію нашої доби зі щораз то більш модного тепер в Америці "неоконсервативного" погляду. Тим він завдав сильного удару загальноприйнятим поглядам на сучасну історію. Тим більше зухвалою могла видатися спроба Джонсона переосмислити нашу добу, що він не історик, а журналіст. Щоправда книжка на тому виграла, бо написана вона жваво, навіть подекуди блискуче, не "сутонауковим" стилем. Рівночасно вона є науковою, коли візьмемо до уваги дуже точну і широку документацию в її 2329 примітках. Таким чином маємо перед собою незвичайну появу, над якою варто призадуматися не тільки історикам, але всім тим, хто відчуває інтелектуальний переворот сьогоднішньої Америки і, в меншій мірі, Англії. Тому і автор цієї рецензії, за фахом неісторик, якого одначе, як літературознавця, завжди цікавила "інтелектуальна історія" чи те, що німці називають *Geistesgeschichte*, наважується відгукнутися, хоч на кількох сторінках, на цю небуденну працю.

Джонсон починає її гіпотезою про ті зміни в людському світогляді, які спричинила західня наука і філософія в 1920-их роках. В науці Айнштайнова теорія відносности (релятивности) була тоді підтверджена астрономічними даними і стала мимохідь основою для світогляду "моральної відносности", яку сам Айнштайн засудив як "хворобу" людства (стор. 4). Рівночасно поширювався вплив нової псевдонауки — психоаналізи Фрейда, яка дала величезний поштовх в світі ідей, головню серед мистців і письменників. Джойс, Пруст, Еліот, Стравінський і Пікассо — це всі діти цього *Zeitgeist*-у. І не диво, додає Джонсон, "що Джойс, Трістан Тцара і Ленін — були всі втікачами-резидентами Цюріху в 1916 р., чекаючи на свою шансу" (стор. 9). Ця шанса впала їм в руки після жорстокої Першої світової війни, коли загальний песимізм подолав усі дотеперішні ідеї європейського правопорядку. Нова, післяверсальська Європа, побудована на ідеї помсти над

Німеччиною і на ідеалізмі американського президента Вілсона, швидко почала занепадати. Її занепад прискіпило постання двох, а згодом трьох тоталітарних утопій: СРСР, фашистської Італії і Третього Райху.

Для нашого читача може найцікавішим розділом у книзі Джонсона є його нещадна аналіза ленінізму і початків СРСР, подає на 45 компактних сторінках друку. Замість так добре відомих довжелезних вступів про марксизм і ленінські теорії, Джонсон дає стислий перегляд більшовицької практики тоталітарного насильства над всіма відомими формами правопорядку і загальної людяності. Він бачить Леніна не як марксиста ("він використовував Марксову діалектику для підтвердження висновків, до яких він дійшов інтуїтивно, стор. 54), але як аскета та рівночасно людину дії. Ленінова "воля до влади" виявила себе найкраще в організації ЧеКа, що ширила терор на підставі "не індивідуальної вини", а на підставі "узагальнень, чуток і поголосок" (стор. 70). Диктатура Леніна швидко опанувала партію і новостворену імперію — Радянський Союз, в якому сама назва держави є брехнею, бо немає в ньому ніякої "ради". "Особистий деспотизм" Леніна знищив можливість будь-якої опозиції і по його смерті. Незабаром утопія перетворилася на кошмар.

Тут немає потреби переповідати всіх розділів у книжці. Їхні підзаголовки самі багато говорять: "Чекаючи на Гітлера", "Законність і занепад" (про колоніалізм), "Остання Аркадія" (Америка в 1920-их рр.), "Чорти" (Сталін і Гітлер), "Розквіт агресії" (про еспанську домашню війну), "Кінець старої Європи", "Рік-вододіл" (1941), "Мир терором" (закінчення Другої світової війни), "Генерація Бандунг" (Азія), "Експеримент з половиною людства" (Китай), "Європейський Лазар" (де-Гаспері, де Голль, Аденауер), "Америка пробує скінчити життя самогубством" (1960-70 рр.), "Палімпсест* свободи" (вигляди на майбутнє). Всюди аналітичне перо Джонсона розпанахує стереотипи і показує загальні тенденції нашого сторіччя. Описи його завжди дотепні, а висновки нові і влучні.

Українського читача здивує широка обізнаність автора з історією України нашої доби. З приміток видно, що Джонсон користувався працями Богдана Боцюркова, Бориса Левицького, Ярослава Білінського і Петра Потічного. Цей факт підтверджує важливі досягнення українських політологів на Заході. Щобільше, Джонсон точно інформує читача про українську визвольну боротьбу під час революції, про сталінські чистки і Великий голод 1932-33 рр. на Україні і навіть про деякі маловідомі на Заході

*Палімпсест — старовинний рукопис, звичайно пергаменований, з якого стерто попередній текст і на місці якого написано новий.

факти, наприклад, вбивство Євгена Коновальця, яке Джонсон пов'язує з доставою зброї генералові Франко (стор. 335). Зате немає згадки про рух опору. Загалом, коли зважимо, що книжка трактує історію цілого світу, то Україна має в ній своє незаперечне місце.

Книга Джонсона наświetлює, зокрема, поважний негативний вплив лівих інтелектуалів на події нашої доби. Тут завинила не тільки людська схильність до іраціоналізму та утопійних розв'язок, але проста глупота і незнання історії. Повчальним є розвиток нового деспотизму в країнах т. зв. Третього світу після повалення колоніалізму. Великі революційні зміни нашого сторіччя не принесли свободи і кращих життєвих обставин, а, навпаки, довели до геноцидів і голоду. Було б надто просто шукати причин цих поразок в навчальних залах Сорбонни і Лондонської школи економічних студій. Все таки багато чого можна завдячувати інтелектуалам, які не збагнули небезпеки комунізму в світових його масштабах. Джонсон кінчає свою книжку доволі оптимістично. На його думку, час загальної політичної завірюхи минає на наших очах. За останні десятиліття можна вказати на багато позитивних елементів у світовій історії: індустріялізація Японії, нове релігійне пробудження (Польща, Південна Америка, США), занепад комуністичної ідеології, і, врешті, нові наукові відкриття (зокрема Едварда Вілсона, творця соціобіології). Палімсест свободи даліше ясніє перед народами світу.

Юрій Луцький

EIN DICHTER IM WIDERSTAND (Aus dem Tagebuch des Wassyl Stus). Hamburg: Gerold-Appel Verlag, 1984, 47 Seiten.

ПОЕТ В БОРОТЬБІ (Із щоденника Василя Стуса). Гамбург, 1984, 47 стор.

Під цією назвою з'явилася німецька версія щоденника з Колими, трьох листів і трьох поезій Василя Стуса, яку завдячуємо перекладній праці Анни-Галі й Марини Горбач. У вступному слові Лев Копелев характеризує Стуса як поетичне втілення героїчної України. В своїй передмові Анна-Галія Горбач подає стислий нарис внутрішньополітичних подій на Україні від сімдесятих років, де, за словами автора, багатьом доводиться після першого заслання відбути ще й друге. Перекладачка пояснює західньому читачеві значення колимських таборів, де від тридцятих років систематично винищувано українську інтелігенцію. Подано перебіг обвинувачення й ув'язнення Стуса, його хресну

путь, його трагічний опір, без вигляду на будь-яку гуманнішу розв'язку його долі радянським режимом.

Оригінал передано в витонченій німецькій формі, яка повністю віддає ідейне й лексичне багатство багатоплланового мислителя та поета.

Віра Селянська

Плачинда, Сергій. КИЇВСЬКІ ФРЕСКИ. Київ: В-во "Молодь", 1982.

З нагоди святкувань т. зв. "1500-ліття" Києва вийшло в Україні чимало книг, альбомів, збірників, з яких багато є пропагандивні, але деякі є також цікаві й вартісні. До тих останніх належить книжечка Плачинди, скромно видана, але дуже цікаво і живо написана. Складається вона із ряду новель і оповідань ("Роси", "Либідь", "Кий", "Кожум'яки" та інші), на тему заснування Києва та життя ранніх русичів на Наддніпров'ї. Хоч, очевидно, інтерпретація історії у тих картинах мусіла йти за партійною лінією, у них дуже багато вартісного, й книжка особливо добра для молоді. Зокрема дуже цікаво описані інформації з української та слов'янської мітології — тематики в нас дуже занедбані. Так, у повісті-фресці "Роси" вставлено комплектні легенди-міти, що творять тут самостійні мініатюрні твори. Книжка має вартість уже хоч би задля самих тих легенд. Крім того, при кінці збірки вміщено 20-сторінковий "Короткий словник слов'янської міфології". Можна сперечатися із деякими інтерпретаціями Плачинди в тому словничку, але для читача-неспеціаліста цієї ділянки він дуже корисний. До речі, трохи змінена версія цього словничка була друкована теж у журналі *Українська мова і література в школі*, 1982, числа 4 і 6.

Книжка Плачинди гарно оформлена В. С. Мітченком, із графікою О. І. Мезенцева.

Л. С. О.

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОТИВІВ У СВІТОВІЙ МУЗИЦІ

У другій половині січня (чи може в першій половині лютого) ц. р. нью-йоркська радіостанція WQXR (New York Times) передавала терцет Гуммеля (Johann Nepomuk Hummel, 1778-1837 pp., — за датами життя виходить, що він сучасник Бетговена) з виразними українськими пісенними мотивами. Цей твір недоціненого, на мою думку, композитора, награно недавно, бо в моїх давніших каталогах платівок (Schwann) він ще не фігурує.

Ще раніше мене інтригувало питання, чи хтось із наших музикологів працює над довідником-каталогом українських фолкльорних мотивів у світовій музиці. Тому я із задоволенням прочитав фрагмент праці Я. Сорокера в *Сучасності* (січень-лютий 1984) на цю тему. На жаль, проживаючи тепер в місцевості, де нема крамниць з платівками клясичної музики, я не маю під рукою точніших інформацій стосовно згаданої композиції Гуммеля (виконавці, фірма, формат видання) для зацікавлених музикою читачів. (У сприятливіших умовах ми зібрали на платівках колекцію кількох тисяч творів — з найсучаснішою музикою включно).

У згаданому фрагменті Сорокер аналізує музику чотирьох композиторів (Гайдна, Моцарта, Бетговена, Брамса). Я ще згадаю "на всякий випадок" (бо для багатьох читачів це певно вже не новина), що "Carisa Burasii" Орффа (Carl Orff) теж має виразно "українську частину".

Тут напрошується думка, що в той час, коли наша поезія "процвітає весняною енергією", виставки нашого образотворчого мистецтва систематично відбуваються, ми на еміграції мало знаємо про стан нашої музики. Музичні ансамблі (хоч би камерного формату) в наших осередках могли б нас у тому інформувати, і навіть стимулювати творчі процеси в нашій музиці, замовляючи в композиторів нові твори. Цю прогалину треба конче заповнити.

Ю. Соловій

P. S. Маючи не дуже підбадьорливий досвід у нашому культурному секторі, я уважаю, що кожний новий сигнал про наше творче культурне життя нам належить енергійно підтримувати. Саме тому я відгукнувся на статтю Сорокера. Невдовзі після того журнал *Нові дні* (лютий 1984) в Канаді подав вістку про те, що в

Торонто вже існує ансамбль Musicus Bortnianskii, який шукає та виконує твори нашої музики з XVIII і XIX сторіч. Засновник і музичний керівник ансамблю — Мирон Максимів. Крім українських класиків — Бортнянського, Березовського, Веделя,* ансамбль виконує також твори Генделя, Вівальді, Моцарта, Гайдна, тобто композиторів, твори яких є ядром репертуару майже кожного ансамблю (крім тих, які спеціалізуються в музиці середньовіччя, ренесансу та в музиці XX сторіччя). Ансамбль Musicus Bortnianskii, маючи до диспозиції також і хор, міг би призадуматися над програмою, в якій паралельно ілюструвалися б оригінальними народними пісненими мотивами українські мотиви в світовій музиці (про які пише Сорокер). Такий підхід до світового репертуару надав би ансамблеві особливого значення, зокрема беручи під увагу заплановане ним світове турне, а специфічний характер його програми міг би принести йому успіх і популярність.

*У зв'язку з тим варто згадати про існування платівки *Russian Choral Music of the 18th Century, Berezowsky — Bortniansky — Vedel*, USSR Russian Chorus, Alexander Yurlov — Artistic Director, Мелодия (Angel) SR-40116.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

31 травня ц. р. Іван Максимович Кошелівець, один з перших редакторів і довголітній співробітник журналу *Сучасність*, закінчив обов'язки головного редактора *Сучасности*, які він виконував від березня 1983 до травня 1984 року. Його згоду тимчасово редагувати наш журнал ми розцінили як успіх нашого видавництва і продовження появи *Сучасности* на тому рівні, до якого звикли читачі у діаспорі та на батьківщині. Ми висловлюємо найщирішу подяку редакторові Кошелівцеві за проведену ним працю.

Безперестанна співпраця редактора Кошелівця з нашим видавництвом упродовж понад 23 років на цьому не кінчається. Ми раді поінформувати наших читачів, що Іван Максимович погодився надалі залишитися в складі редакційної ради *Сучасности* і в дальшому помагати нашому видавництву своїм знанням і досвідом.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 Богдан Нижанківський і Бабай у перспективі.
7 *Богдан Бойчук*: Марципани і витребеньки Бабая.
13 *Ліда Палій*: Моя подорож в історію Персії.
21 Інтерв'ю: Віра Вовк — як перекладач.
24 *Мирослав Шкандрій*: Художня література за формулою — зображення робітника в ранній українській радянській прозі.
38 *Валентина Маркадзе*: Василь Єрмилов і деякі аспекти українського мистецтва початку двадцятого сторіччя. *Переклала з англійської Оленка Певна*.
49 *Богдан Певний*: Селективним оком.

ЕКОНОМІКА

- 61 *І. Коропецький*: Економіка України перед Першою світовою війною і тепер.
73 *Ісак Гейбер*: Сільська безгосподарність.

СОЦІОЛОГІЯ

- 81 *Всеволод Ісайв*: Політична соціологія Вячеслава Липинського.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 96 Комюніке з Об'єднаних Націй. *Переклав з англійської А. Вовк*.
102 *Наш кореспондент*: Афганістан 1984 року.

ДОКУМЕНТАЦІЯ

- 113 Наше гасло: Вільність і солідарність. Кредо польської організації "Солідарність у боротьбі".

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 121 *Пол Джонсон*: Новітня доба: світ від двадцятих до вісімдесятих років. (*Юрій Луцький*)
123 Поет у боротьбі. (Із щоденника Василя Стуса). (*Віра Селянська*)
124 *Сергій Плачинда*: Київські фрески. (*Л. С. О.*)

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 *Ю. Соловій*: До питання українських мотивів у світовій музиці.
127 Від видавництва

Адреси наших представників

- Австрія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
„Renacimiento”
Maiza 144
Buenos Aires
- Великобританія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Illytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Illytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1984 рік

	одно число:	річно:
Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації, надані і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'ятьох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятьох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В XX СТОЛІТТІ

Документи і матеріали; три томи. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. «Сучасність», 1983, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

У збірці вміщені документи від кінця XIX до сорокових років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA